

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА
АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

УДК 340.5:(34.05:001.891)

БАРАНОВА Юлія Олегівна

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

ДАМІРЛІ Мехман Алішах огли – доктор юридичних наук,
професор кафедри права Європейського Союзу та
порівняльного правознавства Національного університету
«Одеська юридична академія»

Одеса – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА В СИСТЕМІ МЕТОДОЛОГІЇ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА.....	13
1.1. Методологія порівняльного правознавства: особливості, система та основні елементи.....	13
1.2. Поняття та ознаки методологічних правил порівняльно-правових досліджень	34
1.3. Співвідношення методологічних правил порівняльно-правових дос- ліджень з іншими структурними компонентами методології порівняльного правознавства.....	57
Висновки до першого розділу	66
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ПІДГОТОВЧОГО ЕТАПУ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	69
2.1. Програма порівняльно-правового дослідження як методологічна модель пізнання правової реальності.....	69
2.2. Методологічні правила визначення порівнюваності/ непорівнюваності об'єктів порівняльно-правового дослідження	81
Висновки до другого розділу	99
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ЗА РІВНЯМИ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	101
3.1. Методологічні правила емпіричного рівня порівняльно-правового пізнання.....	101
3.1.1. Методологічні правила збору інформації.....	101
3.1.2. Методологічні правила первинної обробки матеріалів порівняльно-правового дослідження.....	109
3.2. Методологічні правила теоретичного рівня порівняльно-правового пізнання.....	115

3.2.1. Методологічні правила аналізу інформації, отриманої в процесі порівняльно-правових досліджень.....	115
3.2.2. Методологічні правила оцінки результатів порівняльно-правових досліджень.....	134
Висновки до третього розділу	141
РОЗДІЛ 4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ЗДІЙСНЕННЯ	
ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРАВОВОГО ПОРІВНЯННЯ.....	144
4.1. Методологічні правила функціонального порівняння.....	144
4.2. Методологічні правила порівняння на макро- та мікрорівнях.....	152
4.3. Методологічні правила діяхронного порівняння.....	155
4.4. Методологічні правила субстанціонального порівняння.....	159
Висновки до четвертого розділу.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	172

ВСТУП

Актуальність теми. Удосконалення методологічного арсеналу порівняльно-правової науки є запорукою її прогресу. Порівняльне правознавство збагачується методологічним інструментарієм, запозиченим з інших сфер наукового пізнання. Серед таких інструментів може бути виокремлено антропологічний, аксіологічний, герменевтичний, семіотичний, синергетичний, феноменологічний та інші підходи. При цьому, вони повинні істотно модифікуватися, набувати нового смислового навантаження, обумовленого особливостями предмета порівняльного правознавства. У зв'язку із цим актуалізуються пошук і розробка відповідних методологічних правил, що сприяють як розвиткові існуючого методологічного інструментарію, так і модифікації запозичених з інших наук нових принципів, підходів і методів. У той же час, вони до теперішнього часу незаслужено залишаються поза увагою вчених-методологів.

Слід зазначати, що як щодо поняття, так і щодо багатьох інших питань методологічних правил відсутня ясність не лише в роботах з методології порівняльного правознавства, але й у спеціальній загальнометодологічній літературі. Зустрічаються лише деякі згадки про методологічні правила у працях з історії науки (К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос), тоді як у порівняльно-правовій літературі, головним чином, ідеться про окремі методологічні правила лише фрагментарно (Ю.О. Тихомиров, О.М. Лисенко). Предметом дослідження стали лише деякі теоретичні проблеми порівняльно-правових методологічних правил (М.А. Дамірлі). Зазначені науковці наголошують на тому, що проблеми методологічних правил не вичерпуються розглянутими у їх роботах аспектами і що суттєвою є розробка системи методологічних правил порівняльно-правових досліджень, що є важливим завданням, яке стоїть перед компаративістами-правознавцями, виконання якого вимагає подальших серійних систематичних досліджень.

Обрана тема дослідження відповідає потребам сучасного порівняльно-

правового пізнання, оскільки дотримання методологічних правил порівняльно-правового дослідження слугує запорукою прогресу в пізнанні суперечливої сутності правової реальності, дозволяє ефективно та цілеспрямовано здійснювати систематичні порівняльно-правові дослідження.

Таким чином, указані обставини надають дослідженню та розробці системи методологічних правил порівняльно-правових досліджень особливої актуальності. Зазначене зумовило вибір теми та мети дисертаційного дослідження, його наукову новизну та науково-практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) та теми науково-дослідної роботи кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства «Діалог сучасних правових систем. Адаптація правової системи України до європейського права».

Мета і задачі дослідження. Мета роботи полягає у розробці системи методологічних правил порівняльно-правових досліджень, а також у визначенні можливостей застосування цих правил при здійсненні порівняльно-правового пізнання.

Досягненню зазначеної мети сприяло вирішення таких основних задач:
визначити особливості, систему та основні елементи методології порівняльного правознавства;

сформулювати поняття та визначити особливості методологічних правил порівняльно-правових досліджень;

визначити співвідношення методологічних правил порівняльно-правових досліджень з іншими структурними компонентами методології порівняльного правознавства;

виробити методологічні правила підготовчого етапу порівняльно-правового пізнання, зокрема методологічні правила визначення

порівнюваності/непорівнюваності правових об'єктів;

сформулювати методологічні правила емпіричного рівня порівняльно-правового пізнання (методологічні правила збору інформації та методологічні правила первинної обробки матеріалів порівняльно-правового дослідження);

виробити методологічні правила теоретичного рівня порівняльно-правового пізнання (методологічні правила аналізу інформації та методологічні правила оцінки результатів порівняльно-правових досліджень);

сформулювати методологічні правила здійснення окремих видів порівняння (функціонального, діяхронного, субстанціонального, порівняння на макро- та мікрорівнях).

Об'єктом дослідження є методологія порівняльного правознавства.

Предметом дослідження є методологічні правила порівняльно-правових досліджень.

Методи дослідження. Обрана тема, поставлені мета і задачі, специфіка об'єкта і предмета дисертаційного дослідження визначили його методологічні засади. Порівняльно-правовий підхід став основою для визначення змісту методологічних правил порівняльно-правового дослідження, оскільки усі ці правила мають враховувати особливості застосування цього домінуючого методологічного підходу (р.р. 2, 3, 4). Аксіологічний підхід використано з метою з'ясування цінності методологічних правил у науковому пізнанні (п. 1.2), а також при розробці методологічних правил оцінки результатів порівняльно-правових досліджень (п-т 3.2.2).

За допомогою історико-правового методу простежено еволюцію розвитку поняття «методологічні правила» (п. 1.1), визначено зміст методологічних правил діяхронного порівняння (п. 4.3). Завдяки системно-структурному методу досліджуване явище розглянуто як у цілому, так і через окремі його компоненти, а також визначено зв'язки між компонентами, що

обумовлюють цілісність та єдність системи методологічних правил (п.п. 1.1, 1.3).

Важливе значення мали також логічні прийоми. Прийом аналізу надав можливість дослідити категорію «методологічні правила» (п. 1.2), визначити основні методологічні правила за етапами, рівнями дослідження та видами порівняння (р.р. 2, 3, 4). Завдяки прийому синтезу методологічні правила представлено як невід’ємний елемент методології порівняльного правознавства (п. 1.1). Прийом аналогії обумовив екстраполяцію наукових розробок методологічних правил з інших наук до сфери порівняльного правознавства (п. 1.2).

Використання усієї сукупності зазначеного методологічного інструментарію дало змогу вибудувати певну цілісність у досягненні мети і розв’язанні задач дослідження.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять наукові розробки вітчизняних і зарубіжних теоретиків права, а також дослідження у сфері порівняльного правознавства як методологічного, так і змістовно-предметного характеру, відображені у роботах С.С. Алексєєва, М. Ансея, Є. Врублевські, Р. Давида, М.А. Дамірлі, І. Емінеску, С.Л. Зівса, В.П. Казимирчука, П. Каленські, Г. Кельзена, М.І. Козюбри, Х. Кьотца, Р. Леже, М.М. Марченка, О.В. Меленко, Ю.М. Оборотова, К. Осакве, З. Петері, Е. Рабеля, П.М. Рабіновича, С.П. Рабіновича, Ж. Сталєва, Ю.О. Тихомирова, А.О. Тиллє, В.А. Туманова, К. Цвайгерта та ін.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що ця робота є першим монографічним загальнотеоретичним дослідженням проблем застосування методологічних правил у порівняльно-правових дослідженнях і визначається такими основними положеннями:

уперше:

визначено місце методологічних правил у системі методології порівняльного правознавства та їх співвідношення з іншими її елементами;

виявлено характерні ознаки методологічних правил порівняльно-правових досліджень;

розроблено систему методологічних правил порівняльно-правових досліджень;

здійснено класифікацію методологічних правил порівняльно-правових досліджень на основі різних критеріїв у залежності від: етапів досліджень – методологічні правила підготовчого етапу, етапів збору інформації, її попередньої обробки, аналізу та оцінки; рівня цих досліджень – методологічні правила емпіричного і теоретичного рівнів; видів порівняння – методологічні правила функціонального, діахронного, субстанціонального порівняння та порівняння на макро- та мікрорівнях;

розкрито зміст методологічних правил порівняльно-правових досліджень за етапами, рівнями наукового пізнання та видами порівняння;

удосконалено:

поняття «методологічні правила порівняльно-правового дослідження» як методологічні регулятиви та приписи, що встановлюють порядок здійснення науково-дослідної діяльності, визначають умови застосування методологічного інструментарію, порядок і послідовність дій щодо його застосування, дотримання яких у процесі дослідження є підставою та критерієм її якості;

уявлення про природу методологічних правил та їхню роль у науковому дослідженні;

процедуру визначення об'єктів порівняльно-правових досліджень щодо їх порівнюваності/непорівнюваності;

набули подальшого розвитку:

погляди щодо таких рівнів порівняльно-правового пізнання, як емпіричний та теоретичний;

характеристика окремих видів порівняння (функціональний, діахронний, субстанціональний, порівняння на макро- та мікрорівнях).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що

сформульовані висновки та положення є концептуальними засадами застосування теоретико-методологічних розробок у правовому пізнанні у цілому і порівняльно-правовому, зокрема. Сформульовані в дисертації положення та пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідній сфері – при сприянні подальшим науковим дослідженням актуальних на теперішній час теоретико-методологічних проблем правової науки у цілому, порівняльного правознавства, зокрема, подальшого удосконалення методологічних правил;

правотворчості – при запозиченні правових норм з інших правових систем, при здійсненні гармонізації та уніфікації законодавства держав, при розробці нормативно-правових актів, для коректного виконання порівняльно-правового аналізу нормативно-правових актів;

навчальному процесі – при проведенні занять із навчальних дисциплін «Загальна теорія права», «Порівняльне правознавство», спецкурсів, а також у процесі підготовки навчальної та навчально-методичної літератури із зазначених курсів та спецкурсів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на спільних засіданнях кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства і кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Результати дисертаційного дослідження було оприлюднено на: міжнародній щорічній науковій конференції молодих вчених, аспірантів і студентів, присвяченій пам'яті видатних вчених-юристів П.О. Недбайла, О.В. Сурілова, В.В. Копейчикова «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (м. Одеса, 26–27 листопада 2010 р.), II Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті професора О.В. Сурілова «Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан та перспективи подальшого розвитку правової системи України» (м. Харків, 14–15 вересня 2012 р.); міжнародній науково-

практичній конференції «Реформування національного та міжнародного права: проблеми та сьогодення» (м. Одеса, 21–22 вересня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Роль права та закону у сучасному суспільстві» (м. Київ, 22–23 вересня 2012 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Наука України. Перспективи та потенціал» (м. Одеса, 27–29 вересня 2012 р.); міжнародній юридичній науково-практичній Інтернет-конференції «Національна правова система в умовах формування Європейського правового простору» (м. Київ, 10 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Основні напрями реформування законодавства України в умовах розбудови демократичної держави» (м. Харків, 12–13 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Одеса, 19–20 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Головні напрями систематизації та вдосконалення законодавства України» (м. Київ, 20–21 жовтня 2012 р.); V (ювілейній) Всеукраїнській науково-практичній конференції «Людина і держава – плебсологічний вимір» (м. Київ, 26 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України в умовах державних реформаційних процесів сьогодення» (м. Ужгород, 26–27 жовтня 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука: нові ідеї та концепції» (м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2012 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Право и проблемы функционирования современного государства» (м. Москва, 30 жовтня 2012 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави» (м. Черкаси, 1–2 листопада 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державно-правового будівництва України: сучасний період» (м. Львів, 2–3 листопада 2012 р.); XIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми»

(м. Тернопіль, 15 листопада 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Людина, суспільство і держава: публічно-правовий аспект» (VIII Прибузькі юридичні читання) (м. Миколаїв, 23–24 листопада 2012 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); міжнародній заочній науково-практичній конференції «Актуальные вопросы юриспруденции» (м. Новосибірськ, 16 січня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку правової системи України» (м. Львів, 18–19 січня 2013 р.); IX Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Научные дискуссии: вопросы юриспруденции» (м. Москва, 31 січня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток правової системи України в умовах сьогодення» (м. Донецьк, 16–17 лютого 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 16–17 лютого 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпропетровськ, 24 лютого 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 1–2 березня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Вітчизняна та зарубіжна наука на початку другої декади XXI століття» (м. Київ, 2 березня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки» (м. Сімферополь, 16–17 березня 2013 р.); міжнародній конференції «III Весенние юридические чтения» (м. Санкт-Петербург, 22–23 березня 2013 р.); III Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті професора О.В. Сурілова «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 12–13 квітня 2013 р.); V Міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» (м. Одеса, 26–28 квітня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції

«Сучасні виклики для України у сфері права в умовах глобалізації» (м. Запоріжжя, 23–24 серпня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 31 серпня 2013 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Дніпропетровськ, 7–8 листопада 2014 р.); круглому столі, присвяченому 10-річчю кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства, «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 28 листопада 2014 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Херсон, 9–10 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено у 47 публікаціях, 10 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 2 – у зарубіжних наукових фахових виданнях та 35 – у тезах доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА В СИСТЕМІ МЕТОДОЛОГІЇ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

1.1. Методологія порівняльного правознавства: особливості, система та основні елементи

Беззаперечним є постулат про необхідність розвитку та удосконалення методологічного арсеналу порівняльно-правової науки. Методологія компаративістики має комплексний характер і включає інструментарій, що притаманний не лише юриспруденції, але й багатьом іншим наукам, що обумовлює її особливість, багатовимірність. Вивчення питань методології, оптимізація методологічного напрямку може вплинути на теоретичну та практичну значущість порівняльно-правових досліджень, тому цей напрямок науки не втрачає своєї актуальності.

Методологія є ключовим інструментом у процесі збагачення та розвитку спеціалізованого знання. Зростання ролі методології є визначальною ознакою сучасної науки. Л.А. Мікешина указує на ряд істотних причин, що зумовили цю особливість науки: складність структури емпіричного і теоретичного знання, способів його обґрунтування й перевірки; тісне переплетіння характеристики властивостей матеріальних об'єктів з абстракціями, що штучно вводяться, ідеальними моделями, знаковими об'єктами; поєднання результатів предметно-інструментального експерименту з висновками і наслідками «мисленнєвого експерименту». Ці та багато інших особливостей сучасного пізнання вимагають зрілої методологічної свідомості вченого і глибокого пізнання самої науки. Дослідники постійно відчують потребу в аналізові своєї діяльності, співвіднесенні її прийомів, правил і методів із тими, що використовуються в інших науках [104, с. 225]. Наведені міркування свідчать про необхідність удосконалення та оптимізації функціонування пізнавальної діяльності. На

сучасному етапі розвитку науки перед дослідниками стоїть завдання пошуку нових принципів, підходів, методів, засобів пізнання. Однак, не слід нехтувати уже наявними науковими надбаннями щодо вирішення фундаментальних проблем, що містяться в науці. Попередній досвід має стати «плацдармом» для подальших методологічних розробок. Наявний пізнавальний інструментарій має конструктивно оновлюватися та адаптуватися до сучасних реалій.

Освоєння та успішне застосування методології у практичній діяльності є комплексним процесом. Перш за все, це пов'язано з тим, що методологічне знання за своєю природою є обмеженим у можливостях представлення у вигляді формулювань та вимог формально-юридичного рівня точності, для юридичної свідомості, органічно орієнтованої на вербальну точність будь-яких нормативних установ, по аналогії з нормами позитивного права, сприйняття «недостатньо чітких» методологічних установок є особливо складним [163, с. 11]. У зв'язку із цим, під час здійснення досліджень методологічні постулати можуть сприйматися науковцями як «розмиті» конструкції. Саме тому виникають складнощі у їх застосуванні у конкретній ситуації. Проте, методологія пізнання є гарантією результативності цього процесу, тому дослідження методологічних категорій є вкрай важливим для юридичної теорії та практики.

Враховуючи сучасний рівень розробки питання методології права, можна погодитися з твердженням про те, що юридична методологія – це система принципів, підходів, способів (методів) наукового дослідження; теорія про їх використання при вивченні державно-правової дійсності [185, с. 26]. Отже, методологія – це комплексне складноструктуроване явище, що має зовнішнє на внутрішнє вираження. Перше має прояв у тому, що за допомогою методологічних засобів здійснюється наукове дослідження. Водночас, методологія «пізнає саму себе», вибудовуючи логічні зв'язки між своїми структурними компонентами. У цьому полягає внутрішнє вираження цього явища.

Методологія правової компаративістики, як і методологія будь-якої науки – це багат шарове утворення, що складається з різних елементів. У цьому ключі вона може бути представлена як «ансамбль» таких взаємопов'язаних елементів, як: принципи, підходи, методи, прийоми, засоби, способи, стратегії, операції, правила тощо. Проте, кожен із науковців перераховує різний набір цих елементів. Причому, найчастіше в одні й ті ж поняття вкладається різний зміст, не завжди надається значення термінологічним розбіжностям [46, с. 184]. Наведені міркування розкривають ще одну ключову проблему методології пізнання, яка полягає у правильному розумінні функціонального призначення кожного елемента методології. У той час, коли термінологічні розбіжності не справляють суттєвого впливу на якість дослідження, неправильне розуміння змісту окремого структурного компоненту методології може мати фатальні наслідки, – серед яких спотворене сприйняття правової реальності.

Методологія – це термін, що в залежності від контексту може сприйматися в різних значеннях або як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються у певній науці, або як вчення про методи пізнання і перетворення дійсності [190, с. 89]. Значення методології юриспруденції пояснює пильну увагу до неї багатьох вчених-юристів. На теперішній час існує досить значна кількість спеціальної літератури із цього питання [61; 70; 76; 96; 98; 191 тощо]. Причому, слід констатувати, що питання методології вирішується кожним науковцем по-різному. Це пояснюється, по-перше, складністю та багатовекторністю самого об'єкта дослідження, а, по-друге, суб'єктивним сприйняттям цього явища. У кожного науковця є свої ціннісні установки та власне сприйняття правової реальності. З урахуванням цього, привести до спільного знаменника бачення відповідних юридичних категорій часто видається неможливим. Тут слід згадати про одвічну проблему консенсусу та дисенсусу в науковому пізнанні.

Як зазначає О.В. Сердюк, сучасна методологія не обмежується проблемою методу, тобто чисто інструментальною стороною наукової

діяльності. Вона органічно включає до кола своїх інтересів проблематику, що раніше виводилася за рамки спеціальних наук: питання епістемології (знання, пізнання), а у певному відношенні й онтологічну проблематику. Мова йде не про підміну (поглинання) філософської проблематики методологічним знанням, а про постановку філософських проблем у контексті спеціально-правової проблематики юридичної науки. Методологія правової науки не претендує на одержання нормативного знання, тобто встановлення «базових стандартів», «керівних початків» наукової діяльності. У зв'язку із цим вона не акцентує уваги на таких традиційних параметрах (критеріях) наукового процесу як «істинність», «науковість». Вона визнає, а певною мірою зміцнює й обґрунтовує, плюралістичність і багатомірність сучасного наукового знання про право, правові явища та процеси [145, с. 223]. Таким чином, сучасна методологія права є міждисциплінарним, комплексним науковим напрямком.

Слід погодитися з твердженням про те, що методологія не є чимось свавільним, надуманим, сконструйованим волею вченого набором способів і прийомів вивчення. Вона об'єктивно обумовлена природою явищ та процесів, що вивчаються, предметом дослідження, впливає із загальноконцептуальних підходів, що детермінують процес пізнання [175, с. 10]. З огляду на вищевикладене, методологія є вивірною іпостассю, цілком позбавленою суб'єктивізму та спрямованою на реальне вивчення об'єктів дослідження.

Г. Гіргінов і М. Янков зазначали: «По суті, методологія – це вчення, теорія, наука про метод і методи. Методологія не включає методи, а перетворює їх на предмет дослідження. Метод є предметом інтерпретації в методології» [36, с. 127].

Українські вчені В. Шейко та Н. Кушнарєнко визначають методологію як «вчення про правила мислення при створенні теорії науки, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища... методологія – це концептуальний виклад

мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної і систематизованої інформації про процеси та явища» [195, с. 56]. Це визначення яскраво демонструє функціональне призначення методології. Однак, у ньому закладено, скоріше, ідейні постулати, які виражають кінцевий результат дослідження. Вчені йдуть не шляхом перерахування конкретних методологічних інструментів, а вказують на константу – якісну інформацію, отриману за допомогою методів дослідження.

П.М. Рабінович вважає, що стан методології визначається такими обставинами: потребами, запитами соціальної практики; обумовленими ними модифікаціями об'єкта і предмета науки; розвитком різних наук, чий здобутки можуть використовуватися для удосконалення методологічного арсеналу [131, с. 16]. Із перерахованим можна погодитися, оскільки дійсно соціальна практика є тією рушійною силою, яка здатна вплинути на методологію пізнання. Безперечним є і вклад різних наук у розвиток методології. У цьому разі простежується зворотний ефект – спочатку загальна методологія завдає рух окремим галузям наук, а потім нові здобутки в рамках спеціальних сфер значною мірою впливають на всю методологію.

Цінними видаються твердження, висловлені Ю.М. Оборотовим щодо того, що в сучасних уявленнях відбувається зміна ідеалів раціональності і, якщо класична наука виходила з того, що існує тільки одна досліджувана нею реальність і відповідно одна істина, що відповідає цій реальності, то на теперішній час визнається існування безлічі реальностей, кожна з яких має свої критерії існування. У зв'язку із цим, уявлення про правову реальність є дуже обмеженими і не охоплюють розмаїття існування реальностей у правовій сфері. Навіть при першому наближенні може бути виокремлено нормативну реальність, реальність правосвідомості, реальність правовідносин, реальність правової поведінки – у кожній з яких може бути встановлена істина [115, с. 42]. Це ключовим чином впливає на методологію правової науки – оскільки немає абсолютної істини, то і не може бути єдино

вірному способу її пізнання, тобто методологічний монізм визнається неможливим.

Систематичне вирішення методологічних проблем надано в методологічній концепції, якої створено на базі певних гносеологічних принципів. Вироблення загального розуміння природи людського пізнання, законів і стимул-реакцій його розвитку належить філософії, і це філософське розуміння знання вирішальною мірою впливає на формування уявлень про наукові знання. На методологічну концепцію впливають не лише філософські принципи. Оскільки методологічна концепція є теорією будови і розвитку наукового знання, оскільки вона, тією або іншою мірою, орієнтується також на науку та її історію [22]. Слід наголосити на тому, що особливою значущістю у дослідженні методології варто визнати концепцію, запропоновану М. Фуко на початку 70-х рр. XX ст. Її сутність полягає в тому, що радикально змінюється пізнавальна установка дослідника [29, с. 11]. Попередня філософія була «занадто заражена бацилою гносеологізму», який на перше місце висував суверенність розуму, істини, певних пізнавальних процедур. На відміну від позиції класичної філософії, яка на перше місце ставить проблеми форм і методів пізнання істини, М. Фуко ставить на чолі життя згідно з істиною [65, с. 331]. Цю концепцію можна вважати самотутньою та оригінальною, оскільки вона значною мірою розширила горизонти пізнання та збагатила структуру методології новими елементами.

М. Фуко вважають філософом, який увів у теорію досліджень «розриви», перервність, лакуни, пропуски, незакінченість тощо. Це здавалося чимось революційним, оскільки до цього домінувала еволюційна, безперервна схема розвитку будь-якого історичного утворення. Причому це не означало, що основна ідея полягала в тому, щоб скрізь побачити перервність, розрив, а в тому, щоб поставити питання, яким чином у деяких послідовностях, у певному порядку раптом трапляється зупинка, перерва, відступ назад тощо [33, с. 103]. Хоча сам М. Фуко зазначав із цього приводу,

що йшлося не про нове відкриття, а про певний новий «режим» у дискурсі та у формах пізнання. Важливо було побачити у цих перервах знак чогось. І тому, це не означало простої зміни попереднього змісту (відмови від старих помилок, перегляду старих істин), а зміну певної теоретичної форми пізнання (зміну парадигми, модифікацію систематичної сукупності теоретичних положень). Отже, насправді йшлося про входження науки в певний режим дискурсу, в якому має значення не внутрішній зміст знання, а те, яким чином воно функціонує, піддається зовнішнім впливам, а інколи зазнає глобальної трансформації, тобто в наявності різні «дискурсивні режими», з якими і працює дослідник [цит. за: 63, с. 428]. Існує багато рівнів, типів подій, які розрізняються за своїм способом дії, хронологією, амплітудою тощо. І проблема полягає в тому, щоб розрізнити серед випадків такі, які утворюють лінії, уздовж яких вибудовуються зв'язки між ними. Для М. Фуко є важливим, щоб дослідження фокусувалося не на полі смислових значень або на якійсь структурі, а вибудовувалося як певна генеалогія [63, с. 429]. Таким чином, філософ змодельював власне бачення процесу пізнання, який будується на певних послідовностях.

Методологія М. Фуко заперечує універсальні узагальнення. «Те, що для інших було б лакуною, упущенням або помилкою, для мене – це намір, методологічний виняток» [цит. за: 63, с. 430]. Отже, філософ закликає звертати увагу на всі деталі, оскільки кожна з них у процесі пізнання може виявитися тим самим «методологічним винятком», який у подальшому може справити суттєвий вплив на результат пізнання у цілому.

На сучасному етапі розвитку правової думки методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему

наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [24, с. 55]. Крім того, в процесі пізнання та дії методологія розробляє стратегію пізнавальної і практичної діяльності. Вона спрямовує хід наукового дослідження на оптимальний шлях в інтересах отримання нового істинного знання та збагачує результати наукового пізнання у різні форми знання [21, с. 17]. Таким чином, жодне дослідження не може обійтися без використання методологічних інструментів, оскільки вони супроводжують весь процес пізнання, починаючи пошуком актуальної проблеми наукового дослідження і закінчуючи оцінкою результатів виконаної роботи.

Що ж стосується методології порівняльного правознавства, то, слід зазначити, що вона також потребує модернізації. Слушними видаються із цього приводу слова М.А. Дамірлі, який зазначає, що «сучасні реалії ставлять перед правовою компаративістикою такі нові проблеми і задачі, які вимагають відповідних методологічних розробок» [43, с. 50]. Отже, удосконалення методологічного арсеналу порівняльно-правового дослідження є актуальним завданням сучасної науки.

У зв'язку із цим, порівняльному правознавству необхідно здійснити «методологічний поворот», оскільки лише звернення до проблем методології зможе відродити пізнання як центральний лейтмотив теорії і практики порівняльно-правових досліджень [206, с. 331-332]. Цілком погоджуючись з наведеними твердженнями, можна додати, що нині загальна методологія є достатньо розвиненим динамічним явищем. Оцінюючи її здобутки та переваги, порівняльне правознавство може імплементувати її прогресивні елементи у свій арсенал. Крім того, не слід забувати і про галузеву методологію. Порівнюючи різноманітні моделі та варіації, варто обирати найбільш оптимальний варіант, з урахуванням своєї специфіки, і для порівняльно-правових досліджень.

Основними, найбільш масштабними об'єктами порівняльно-правових досліджень є правові системи та правова карта світу, яка із них складається.

Доцільним видається, з огляду на специфіку цих правових явищ, в рамках методології порівняльно-правових досліджень виокремлювати вимоги, що дозволять надати характеристику правовій карті світу та визначити місце правових систем сучасності. Так, К.А. Шелестов пропонує такі: перш за все, мова йде про відмову від методологічного монізму, що базується на європоцентризмі, який панував тривалий час у теоретико-історичних дослідженнях державно-правових явищ, та передбачає використання принципу плюралізму при виборі методологічних підходів і прийомів. По-друге, вивчення правових систем у рамках правової панорами світу вимагає відмови від ідеологізації наукового пізнання, його деідеологізації, що забезпечує об'єктивне, неупереджене ставлення до всіх без винятку правових систем. Дотримання цієї вимоги методологічного характеру передбачає зміщення акценту на користь загальнолюдських цінностей. По-третє, необхідність визнання невіддиференційованих від диференційованих правових систем як рівноцінних складових правової панорами світу. По-четверте, необхідно підкреслити, що застосування методологічного інструментарію порівняльного правознавства не виключає використання інших методів пізнання, що є загальноприйнятим підходом у рамках досліджень загальнотеоретичної юриспруденції. Комплексне використання концептуальних підходів, методологічних принципів, методів і методики у порівняльному правознавстві є необхідною умовою для продуктивного вивчення правових систем [196, с. 229-230].

У процесі теоретичного осмислення структури методології порівняльного правознавства вченими обґрунтовується власне бачення щодо цієї проблеми.

Так, на думку М.А. Дамірлі, система методології порівняльного правознавства, як і будь-якої наукової дисципліни, являє собою ієрархію рівнів (вертикальний зріз) і своєрідне структурування її елементів (горизонтальний зріз). У цьому ключі методологія порівняльного правознавства може бути представлена як «ансамбль» взаємопов'язаних

елементів. Вона будується на поєднанні, з одного боку, порівняльно-правового підходу, який є домінуючим в її структурі і, з іншого, – решти підходів і методів пізнання. При цьому варто враховувати, що в рамках самого порівняльно-правового підходу може бути використано сукупність, певну систему методів та принципів. У деяких випадках внаслідок переплетення порівняльного методу з іншими методами утворюються його різновиди, наприклад, порівняльно-логічний, порівняльно-історичний тощо. Крім того, з урахуванням оновлення методології порівняльного правознавства, можна стверджувати, що в перспективі його структура буде ускладнюватися [43, с. 50].

А.Х. Саїдов у своїй статті «Методология современного сравнительного правоведения: новые парадигмы и перспективы» стверджує, що методологія права взагалі, методологія порівняльного правознавства, зокрема, на теперішній час не мають чітких меж і загальновизнаного визначення [140, с. 826]. Із цим твердженням не можна не погодитись, оскільки вченими здійснюється активний пошук універсального інструментарію пізнання правової реальності.

На думку деяких вчених, структура методології порівняльного правознавства включає: порівняльно-типологічний підхід, теорію порівняльно-правового методу, методи і способи порівняльно-правового дослідження і методику порівняльно-правового аналізу [126, с. 8].

У цілому, структура порівняльно-правової методології може характеризуватися й описуватися по-різному. Видається, слід погодитися з М.М. Тарасовим, який розглядає її як синтетичну, складну, багатoelementну та багаторівневу організовану систему засобів правового пізнання, яка забезпечує отримання достовірного, філософськи виправданого і соціокультурно адекватного знання [162, с. 44].

Таким чином, одні науковці визначають методологію порівняльного правознавства шляхом перерахування її структурних компонентів, інші ж ідуть шляхом визначення її сутнісних характеристик. Кожна із цих позицій

має сильні та слабкі сторони. Видається, що визначення чіткого та виключного переліку структурних елементів, з урахуванням динаміки змін та процесу становлення методології, є передчасним. Натомість, її вираження через систему оціночних понять є скоріше стратегією пошуку ідеальної моделі методології, аніж констатацією її сутнісних характеристик.

Слід зазначити, що структурні компоненти методології порівняльного правознавства є взаємопов'язаними та взаємообумовленими і, досліджуючи їх природу, можна продемонструвати ці взаємозв'язки, тому, перед дослідженням методологічних правил та визначенням їх місця в системі порівняльно-правової методології, як уявляється, необхідно охарактеризувати основні, ключові елементи цієї методології.

Методологічні принципи порівняльно-правових досліджень можна поділити на дві групи – зовнішні та внутрішні. Першу групу становлять принципи, які закріплюють певні критерії результату порівняльно-правового пізнання. Серед них можна назвати такі: порівнюваність, об'єктивність, багатомірність, всебічне врахування історичних, національних, економічних, соціально-політичних умов, функціоналізм, гуманізм, законність, справедливість. До другої групи належать принципи, які характеризують процес здійснення порівняльно-правової діяльності. Серед них можна назвати такі, як економічність, обґрунтованість, доцільність, раціональність. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень мають використовуватися з обов'язковим урахуванням методологічних принципів, які мають засадничий характер для процесу дослідження у цілому.

Здійснюючи співвідношення понять «принцип» та «підхід», можна сказати: принцип – це провідні основоположні теоретичні ідеї, керівні положення, а підхід – це особливе поєднання знання, що базується на принципах.

В юридичній літературі, в принципі, як і в загальнонауковій, не існує однозначного сприйняття категорії «методологічний підхід». Методологічним підходом називають початкові основи, що визначають

основний шлях, стратегію вирішення поставленої задачі [69, с. 120]; стратегію розвитку [126, с. 9]; принципову методологічну орієнтацію дослідження; точку зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб визначення об'єкта); поняття або принцип, що керує загальною стратегією дослідження [26, с. 74]; об'єднані домінуючим методом взаємозалежні методи досліджень [128, с. 192]; побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею (засаду), яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження, що реалізується за допомогою певних методів дослідження – як загальнонаукових, так і власне філософсько-правових [186, с. 16-17]; сукупність (систему) принципів, які визначають загальну мету і стратегію відповідної діяльності [158, с. 27]. Методологічний підхід є формою залучення до юриспруденції дослідницьких засобів як філософського і метанаукового плану, так і інших наук. При цьому сам методологічний підхід, на думку М.М. Тарасова, не є елементом методу юриспруденції, а використовується у процесі конкретних юридичних досліджень. До методу ж науки права включаються створювані юристами в рамках того чи іншого методологічного підходу дослідницькі засоби, що перевірені на адекватність предмета правової науки у процесі її розвитку і такі, що довели свою евристичну спроможність у дослідницькій практиці [163, с. 238].

Заслуговує на увагу визначення «методологічного підходу», якого надає В.В. Мацкевич: «підхід – це комплекс парадигматичних, синтагматичних, прагматичних структур та механізмів у пізнанні та практиці, що характеризує конкуруючі між собою (чи ті, що історично змінюють одна одну) стратегії та програми у філософії, науці, політиці чи в організації життя людей» [цит. за: 188]. Це визначення містить у собі ознаки для ідентифікації підходу: говориться про його комплексний характер, здійснення пізнання та практичної діяльності відповідно до певних схем, які, у свою чергу, обумовлені характером спрямованості як індивідуальної, так і групової

свідомості, станом розвитку наукового знання та матеріальними умовами реалізації такої діяльності.

Доцільним є визначення підходу як сукупності ідей, що визначають загальну наукову світоглядну позицію вченого, принципів, що лежать в основі стратегії дослідницької діяльності, а також способів, прийомів, процедур, що забезпечують реалізацію обраної стратегії у практичній діяльності [188].

Означені інтерпретації дають можливість виокремити у ньому принаймні три рівні: філософсько-прескриптивний – сукупність ідей, що визначають загальну наукову світоглядну позицію вченого при здійсненні дослідження («філософський рівень» методології); концептуально-дескриптивний – сукупність принципів, що становлять основу стратегії дослідницької діяльності (загальнонауковий і конкретно-науковий рівень методології); процесуально-праксеологічний – сукупність способів, прийомів, процедур, що забезпечують реалізацію обраної стратегії діяльності (рівень методики і техніки дослідження) [58, с. 12].

Співвідношення понять «підхід» та «парадигма» не здійснюється науковцями однозначно. Ряд вчених вважають, що підхід є ширшим за парадигму, інші – використовують їх синонімічно. До ознак, на основі яких розрізняються підходи в контексті парадигми, можна зарахувати: характер відношення між дослідником та досліджуваним; у межах синтагми – уявлення про відношення науки та здорового глузду, оцінку та характеристику процесу пояснення; до прагматики можна віднести – мету дослідження, уявлення про можливість об'єктивного пізнання [188].

У структурі методології порівняльного правознавства доцільно виокремити низку підходів, зокрема – порівняльно-правовий, системний, цивілізаційний, антропологічний, герменевтичний, аксіологічний, семіотичний та синергетичний.

Провідним, центральним підходом для порівняльного правознавства є, безумовно, порівняльно-правовий, саме тому основний масив

методологічних правил порівняльно-правових досліджень спрямовано на реалізацію цього підходу. Кожний інший методологічний підхід приносить із собою до методології порівняльного правознавства нові правила.

Ще одним структурним компонентом методології порівняльного правознавства є метод. На думку Р. Декарта, метод – це порядок та послідовність дій, що приводять до бажаного результату [48, с. 38]. У цілому метод постає своєрідною концентрацією досвіду діяльності. Усвідомлення значущості та важливості методу приводить до появи різних форм його фіксацій, розроблень та удосконалень [119, с. 375].

Метод – це сукупність вказівок, які визначають специфіку пізнання. У його структурі можна виокремити два елементи – об'єктивний та суб'єктивний. Зміст першого полягає у тому, що в методі відображено відомості про предмет дослідження. Він орієнтує на дослідження об'єкта. Суб'єктивний елемент характеризується правовим досвідом науковця, його кваліфікацією, ставленням до об'єкта пізнання. Елементи суб'єктивного та об'єктивного в методі тісно взаємопов'язані та існують у складній діалектиці. Це пояснюється тим, що поряд із суб'єктивним сприйняттям картини світу існують практика та об'єктивні закони розвитку досліджуваних об'єктів, явищ та процесів.

Однак, навіть з огляду на те, що метод не може бути суто суб'єктивним, слід наголосити, що в об'єктивній реальності не існує готових методів пізнання. Зміст методу визначається природою об'єкта дослідження, його структурою, законами його функціонування та розвитку. Визначається він не безпосередньо об'єктом, а через практичну діяльність із ним суб'єкта. Метод – це ідеальна копія взаємодії суб'єкта з об'єктом. Ця взаємодія дає відповідь на запитання: як підійти до об'єкта? Із чого розпочати? Чим закінчити? Відповіді на ці запитання додають до методу певні правила та прийоми діяльності. Отже, метод за своїм змістом є об'єктивним. І до успіху веде тільки той метод, який обумовлюється характером об'єкта, що досліджується [47, с. 209].

Власне, враховуючи співвідношення суб'єктивного і об'єктивного, метод пізнання можна охарактеризувати так: метод має об'єктивний зміст; створюється на основі концептуальних узагальнень; знаходить своє вираження в результаті цілеспрямованої діяльності суб'єкта пізнання.

Крім того, як зазначає О.Г. Данильян, метод тісно пов'язаний з теорією. Він є зброєю, засобом, а теорія – результатом пізнання. Але це такий результат, який сам впливає на засіб, розвиває його, надає йому наукової обумовленості. Призначення методу – посилити пізнавальні можливості людини, упорядкувати та спрямувати процес пізнання [47, с. 211].

Вивчаючи та аналізуючи природу методу, слід визначитися з тим, наскільки конкретним є термін «метод» та з'ясувати силу його імперативності. Варто простежити залежність методу від позиції науковця та визначити межі його дії.

Передумовою та водночас основою методів наукового пізнання є певні теорії. У зв'язку із цим, межі та можливості застосування методу обумовлюються специфікою теорії, на основі якої він функціонує. Фундаментальний розвиток теоретичних знань, у свою чергу, залежить від адекватності арсеналів пізнання, одним з яких є метод. Таким чином, метод використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення і розгортання теоретичного знання як системи, його матеріалізації, об'єктивізації у практиці. Теорія і метод – взаємопов'язані і в своїй єдності відображають реальну дійсність. Вони взаємопереходять, взаємоперетворюються [25, с. 22].

В.П. Кохановський зазначає, що в сучасній методологічній літературі розрізняють кілька аспектів методу як такого. Перший аспект виражає обумовленість (детермінованість) методу предметом пізнання за допомогою теорії. Операціональний аспект фіксує залежність змісту метода не стільки від об'єкта, скільки від суб'єкта пізнання, від його компетентності та здатності перевести відповідну теорію в систему правил, принципів, прийомів, які у своїй сукупності й утворюють метод. Праксеологічний аспект

метода становлять такі його властивості, як ефективність, надійність, ясність, конструктивність тощо [182, с. 200-202]. Отже, метод, будучи складовим елементом методології, водночас є багатошаровим утворенням. Знаючи його внутрішню будову, можна ефективно використовувати його можливості.

Визначальна функція методу полягає у тому, що він організовує та регулює процес пізнання. Будучи системою вимог та вказівок, метод спрямовує дослідницьку діяльність, орієнтує науковця при вирішенні конкретного завдання.

Характер застосування методів може бути свідомим або хаотичним, однак досягти результативності та ефективності дослідження можна лише шляхом усвідомленого та раціонального застосування методів.

Досліджуючи структуру методу, варто зазначити, що це явище не є одномірним. З огляду на сукупність різноманітних елементів, він має бути представленим як багаторівнева конструкція. У зв'язку із цим, у ході теоретичної та практичної дії метод перетворюється на систему.

Як зазначає В.Л. Петрушенко, кожен метод містить у собі три основні складові: описову складову, що окреслює, які інструменти, обладнання, допоміжні засоби чи умови вимагає певний метод, які речі чи матеріали мають бути задіяними у процесі його застосування; операціональну або процедурну складову, що наставляє на те, як саме та в якій послідовності слід здійснювати певні дії; концептуальну складову, що є інтелектуальним ядром методу і що передбачає обґрунтування самої можливості певним чином будувати метод [119, с. 375]. Усі ці складові є обов'язковими та взаємообумовленими.

В.І. Касьян визначає метод як систему приписів та вимог, які орієнтують суб'єкта у вирішенні конкретного завдання, досягненні певного результату у певній сфері діяльності, та пропонує такі характерні властивості методів: чіткість або загальнозрозумілість; детермінованість, тобто відсутність необґрунтованості у застосуванні того чи іншого методу; підпорядкованість певній меті; результативність, тобто забезпечення

досягнення наміченої мети; надійність; здатність давати результат з найменшими витратами засобів і часу тощо [64, с. 164-165]. Дійсно, наведені характеристики виражають природу методу та вказують на його функціональну спрямованість. Вчений наводить універсальний набір властивостей методу, завдяки яким результати дослідження будуть корисними для подальшого розвитку науки.

Метод визначає траєкторію руху в процесі пізнання реальності, у тому числі правової реальності, тобто задає заздалегідь відомий алгоритм дій, при цьому цей алгоритм не є чимось сталим, а може змінюватись у залежності від особливостей об'єктів та суб'єктів пізнання.

Проте, як зазначають П.С. Щерба та В.К. Щедрін, не варто впадати в крайнощі: 1) відкидати роль методологічних проблем («методологічний негативізм»); 2) перебільшувати (абсолютизувати) значення методу, перетворивши його на «універсальну відмичку» до всього («методологічна ейфорія»). У сучасних методологічних концепціях намагаються, як правило, не допускати цих крайнощів, хоча вони й зустрічаються. Вони звертають увагу у цьому контексті на концепцію так званого методу «живого» дослідження, який є таким же індивідуальним, особливим і неповторним, як і його предмет, особа дослідника. Таке розуміння пізнавальної діяльності призводить до методологічного релятивізму, оскільки методи, прийоми, що застосовуються в одному випадку, зовсім не придатні при вирішенні іншої проблеми. Проте, науковці зазначають, що навколишній світ, кожен об'єкт зокрема, є діалектичною єдністю індивідуального (неповторного) та загального (типового, повторюваного), при цьому загальні риси, зв'язки є більш істотними, ніж одиничні, індивідуальні. Тому й методологія їх дослідження спирається як на традиційний арсенал методів, прийомів, засобів дослідження, так і на новітню методологію, яка враховує специфіку, особливості того чи іншого об'єкта [184, с. 185]. Процес порівняльно-правового дослідження, як і будь-якого іншого, має супроводжуватися адекватним, помірним та виваженим використанням методологічного

інструментарію. У цьому контексті доречно пам'ятати, що істина знаходиться десь посередині.

У процесі пізнання правової реальності, беззаперечно, простежується взаємодія методів та принципів. Ця обставина пояснюється тим, що ефективне вирішення завдань дослідження є можливим шляхом використання методів, які спираються на принципи пізнання.

На думку О.Я. Баскакова та М.В. Туленкова, кожна наука, маючи свій особливий предмет і свої принципи, застосовує свої особливі методи, що впливають із цих специфічних рис [21, с. 30]. Наведене положення дозволяє міркувати про те, що кожна сфера наукового пізнання виробляє власні методологічні засоби або ж адаптує уже відомі до специфіки свого предмета.

Серед методів, які використовуються у порівняльному правознавстві, можна виокремити: порівняльно-правовий, формально-юридичний, історико-порівняльний та соціологічний метод.

Безумовно, будь-який метод, що використовується при здійсненні порівняльно-правових досліджень, передбачає певні правила свого використання.

Вирішити питання, яким чином здійснити наукове дослідження, покликаний такий елемент методології як методика, яка складається із низки стадій. Зв'язок між ними має прояв у тому, що на кожному наступному етапі використовуються знання, матеріали, отримані на попередньому, які поглиблюються у процесі поступальності порівняльно-правових операцій. Ця взаємопов'язаність обумовлює і зв'язок між прийомами та засобами, що використовуються на кожному з етапів. Група прийомів та засобів, що застосовується на кожному з етапів, забезпечує отримання однопорядкових, однорівневих знань, а в цілому дає змогу отримати об'єктивні всебічні знання про досліджуване явище. На цьому рівні в наявності високоспеціалізоване методологічне знання, яке, в силу притаманних йому функцій безпосередньої регламентації наукової діяльності, завжди має чітко виражений нормативний характер [201, с. 86].

Л.А. Луць у порівняльно-правовому дослідженні виокремлює чотири етапи. На першому етапі здійснюється розробка програми порівняльно-правового дослідження. Другий етап – це емпіричне пізнання об'єктів порівняльно-правових дослідження. Після цього виникає теоретичний етап пізнання об'єктів порівняльно-правового дослідження. Завершальним етапом є підготовка пропозицій та рекомендацій щодо впровадження результатів порівняльно-правового аналізу в юридичну практику [97, с. 489].

Детально та всебічно дослідили питання методики порівняльно-правового пізнання К. Цвайгерт і Х. Кьотц у своїй праці «Вступ до порівняльного правознавства в приватному праві». Вони виробили етапи порівняльно-правового дослідження, а також додаткові методологічні вимоги. На їхню думку, порівняльно-правове дослідження складається з таких етапів: визначення робочої гіпотези; вибір об'єкта порівняння (правопорядків, включених до процесу порівняння); ознайомлення з аналітичними матеріалами з права відповідних держав; порівняння; створення власної системи понять для забезпечення порівнюваності інститутів різної національної приналежності, відмінних за юридико-технічними особливостями, системною приналежністю і навіть предметом регулювання; критична оцінка результатів дослідження [189, с. 50-75]. Ця методика є універсальною та включає основні етапи роботи науковця під час здійснення порівняльно-правового дослідження.

Розкриваючи зміст першого методичного етапу, вчені зазначають, що будь-якому порівняльно-правовому дослідженню має передувати постановка питання або робоча гіпотеза, ідея. Часто критичний підхід до недоліків національного правопорядку змушує до пошуку більш оптимальних рішень «своїх» юридичних проблем в іноземному правопорядку. Об'єктивний і неупереджений погляд на іноземний правопорядок може загострити юридичний погляд на національне законодавство і, як наслідок, сформулювати певну робочу гіпотезу [189, с. 50]. В основу робочої гіпотези закладено принцип функціональності, який полягає у тому, що порівнювати

можна лише ті об'єкти правової реальності, які мають єдину функціональну спрямованість. З огляду на це, гіпотеза може формулюватися незалежно від національних правових категорій. К. Цвайгерт і Х. Кьотц поділяють існуючі правопорядки на «материнські» та «дочірні». При здійсненні порівняльно-правових досліджень схожі та відмінні риси слід шукати, порівнюючи «материнські» правопорядки. Оцінка результатів порівняльно-правового дослідження здійснюється шляхом виявлення раціонального правового розв'язання поставленого завдання.

Методики порівняльно-правових досліджень зустрічаються і в інших роботах, однак науковцями їх розроблено менш детально. Більше того, на думку деяких компаративістів, створення універсальної порівняльно-правової методики, яку можна застосовувати до всіх сфер права, є неможливим [77, с. 326]. І із цим варто погодитися, оскільки кожне дослідження є унікальним, спрямованим на пошук істини. Таким чином, методика його здійснення теж має бути унікальною, пристосованою до конкретної обстановки місця та часу.

Методики порівняльно-правового аналізу активно застосуються на національному, міжнародному та наддержавному рівнях різними суб'єктами правового життя, наприклад: законодавцями – при підготовці проектів нормативних актів для визначення відповідності національного правового регулювання міжнародному чи наддержавному; при виборі форм, методів та визначенні результатів зближення національного правового масиву з іншим національним, наддержавним чи міжнародним правовими масивами; у федеративних чи конфедеративних державах – для створення модельного законодавства та здійснення інших уніфікаційних робіт, експертиз федеральних та суб'єктних правових актів на відповідність [120]; науковцями – для пізнання, класифікації і типологізації правових явищ; при визначенні тенденцій та перспектив розвитку права, шляхів підвищення ефективності правового регулювання; судами – при виборі способів тлумачення норм права; міжнародними та наднаціональними організаціями – при розробці

нормативних актів; при визначенні відповідності національного права міжнародному або наднаціональному; господарюючими суб'єктами у разі врегулювання відносин з іноземними суб'єктами, використання норм міжнародного приватного права; в юридичній освіті – для вироблення навичок самостійного мислення студентів; для ефективного вивчення правових масивів і систем у порівняльному контексті [80, с. 112]. Широка географія дії методик свідчить про їх актуальність та затребуваність.

Завданням методики порівняльно-правових досліджень є забезпечення отримання об'єктивних та повних знань про порівнювані об'єкти. Дотримання її вимог забезпечить здійснення всебічного та якісного порівняльно-правового дослідження.

Розкриваючи сутність методики порівняльно-правового дослідження, варто визначити її співвідношення з іншими структурними компонентами методології порівняльного правознавства.

Слід підкреслити відмінність між методами та методикою порівняльного правознавства. Якщо метод характеризує спосіб вивчення правової реальності, що відображає взаємозв'язок і логіку правових процесів, то методика – це сума технічних прийомів, які використовуються для збору та узагальнення емпіричного матеріалу. Методика характеризується накопиченням та розробкою ефективних способів використання та застосування певних методів у конкретних ситуаціях пізнання та діяльності, тому методика далеко не завжди передбачає наукові обґрунтування: вона може базуватися на індивідуальних досвідах [119, с. 375].

Отже, методологія порівняльного правознавства – це систематизована сукупність засобів пізнання, що дозволяють досліджувати специфіку правової реальності у цілому та її окремих елементів, у взаємозв'язку з іншими сферами буття, а також теоретичне осмислення цих засобів.

У складній та багатогранній правовій реальності перспективи подальшого розвитку пов'язані, у першу чергу, з удосконаленням

методології, що повною мірою стосується порівняльного правознавства. Необхідність розвитку методології порівняльного правознавства зумовлена складністю правової реальності як об'єкта пізнання. Вимога всебічності, повноти, точності результатів порівняльно-правового дослідження виникає у зв'язку з необхідністю комплексного використання різних методологічних засобів. Про багатомірність методології порівняльно-правового дослідження свідчить те, що в її арсеналі знаходяться: методологічні принципи, підходи, методи, методика та методологічні правила порівняльно-правових досліджень.

Методологія порівняльного правознавства активно реагує на виклики часу та потреби практики, тому постійно удосконалюється. Важливим при здійсненні порівняльно-правового дослідження є вибір актуального методологічного інструментарію.

1.2. Поняття та ознаки методологічних правил порівняльно-правових досліджень

Порівняльно-правові дослідження мають широке теоретичне та практичне значення, постійно звертаються до складних правових явищ, що функціонують у рамках суспільства, охоплюють необмежену кількість правових систем, тому питання удосконалення та доповнення їх методологічної бази є особливо актуальними. Визначення та окреслення методологічних правил порівняльно-правових досліджень дозволить більш досконало вибудовувати сам процес пізнання правової карти світу, а також збільшувати рівень надійності інформації, отриманої у ході цього дослідження.

Слово «правило» вживається в найрізноманітніших значеннях. Варто навести деякі з його словникових визначень: положення, що виражає закономірність, постійні співвідношення у чому-небудь і є основою якої-небудь системи, якого-небудь ряду явищ, дій (граматичне правило, правило

пропорційного розподілу в математиці); припис, що встановлює той чи інший порядок у виконанні чого-небудь (правила внутрішнього розпорядку, правила прийому до вищих навчальних закладів, орфографічні правила, правила мови), умова, якої необхідно дотримуватися, щоб чогось досягти; принцип поведінки, той чи інший спосіб мислення, той чи інший звичай тощо. У сфері права правила – це форма нормативно-правового акта, яким встановлюються процедурні норми, що визначають порядок здійснення будь-якого роду діяльності (наприклад, Правила протипожежної безпеки, Правила дорожнього руху). Узагальнюючи вищевикладене, можна сказати, що правила – в одному разі є вимогою для виконання деяких умов усіма учасниками якої-небудь дії, в іншому – процедурними вимогами, що визначають порядок здійснення будь-якого роду діяльності [42, с. 17].

Загальнофілософська та юридична література містять згадки про методологічні правила, які називаються кожним вченим по-різному, проте їх функціональна спрямованість, безперечно, є однаковою. Аналіз наукового надбання у сфері вивчення методологічних правил має допомогти у подальшому у виявленні їх характерних рис та співвідношенні з іншими методологічними категоріями.

Дослідження доцільно розпочати з вивчення ідейних постулатів К. Поппера. Науковець розглядає методологічні правила як конвенції – це свого роду правила гри емпіричної науки (подібно до гри в шахи), які відрізняються від правил чистої логіки, що керує перетвореннями лінгвістичних формул. Виправдати методологічні конвенції, довести їх цінність може лише «метод виявлення і вирішення суперечностей» [цит. за: 104, с. 121]. Правила – це основа буття. Вони супроводжують кожного протягом усього життя. Складно уявити, що трапилося б із суспільством, якби вмиг зникли усі правила. Вочевидь, настав би хаос, який поставив би під загрозу життя кожного з індивідів. Теж саме стосується і науки. Вона розвивається, наслідуючи певні правила. Дійсно, як неможливо перемогти у певній грі, не знаючи її правил, так і здійснити наукове відкриття не

дотримуючись їх. Чим краще науковець володіє знанням правил, тим віртуозніше він зможе їх використовувати на практиці та, як наслідок, досягати відчутних результатів.

К. Поппер наводить два приклади методологічних правил. По-перше, він зазначає, що наукова гра, в принципі, не має кінця. Той, хто коли-небудь вирішить, що наукові твердження не потребують перевірки та можуть розглядатися як повністю верифіковані, вибуває з гри. По-друге, якщо певну гіпотезу було висунуто, перевірено і доведено її стійкість, її неможна усувати без «достатніх підстав». «Достатньою підставою», наприклад, може бути заміна цієї гіпотези на іншу, таку, що краще перевіряється, або фальсифікація одного із наслідків гіпотези, що розглядається [124]. Вищевикладене демонструє сутність методологічних правил. Дійсно, методологічні правила, як і суспільні, мають властивість змінюватися. Із часом, у процесі розвитку пізнавальної діяльності, старі правила змінюються на нові, більш актуальні та коректні. Однак, така заміна теж має бути виправданою. Методологічні правила перевіряються здатністю сприяти правильному та раціональному дослідженню.

Головною метою, яка ставиться К. Поппером, є пояснення науковцям процесу організації пізнання так, щоб воно сприяло досягненню прогресу науки. На його переконання, допомагають цьому методологічні правила, які мають нормативний характер.

Досліджуючи природу методологічних правил, вчений веде мову про їх універсальність. Відповідно до міри універсальності методологічні правила мають багаторівневий характер. К. Поппер розрізняє теорії більш низького та більш високого рівня універсальності, які дають початок «метафізичним системам». Розрізняючи різні рівні універсальності та застосовуючи цю ідею до методологічних правил, він вважає, що одні методологічні правила тісно пов'язані з іншими, але «спочатку формулюється головне правило, яке являє собою щось на кшталт норми для визначення решти правил. Це правило, таким чином, є правилом більш високого типу» [124]. Таким чином,

науковцем вибудовано ієрархічну структуру методологічних правил. У цьому разі можна провести аналогію з побудовою нормативно-правових актів за юридичною силою. Так, у романо-германській правовій системі найвищу юридичну силу має закон. Усі інші нормативно-правові акти не можуть суперечити закону і за змістом мають йому відповідати. Це ж стосується і методологічних правил. Головне правило є «законом», а всі інші його конкретизують та доповнюють. У разі виникнення антагонізмів, застосуванню підлягає головне правило.

Універсальність методологічних правил полягає в генералізації дій дослідника, що відкривають перспективи широкої адаптації компаративіста, – як у різних сферах правової реальності, так і в побудові своєї дослідницької роботи, включаючи усвідомлення цільової спрямованості та визначальних характеристик порівняльно-правового дослідження.

У процесі пізнання правової реальності, компаративіст використовує регулятиви універсальності. Серед них можна назвати такі: цілепокладання – постановка завдання порівняльно-правового дослідження на основі співвідношення відомого та невідомо; планування – визначення послідовності дій компаративіста; передбачення – визначення результату порівняльно-правового дослідження; коригування – внесення необхідних доповнень та/або виключення певних деталей.

У науковій літературі відсутня єдність думок щодо такої властивості методологічних правил як універсальність. Незважаючи на цінність і здатність бути запорукою успішності здійснення порівняльно-правових досліджень, І. Лакатос зазначає, що неможливо говорити про універсальність та непорушність методологічних правил. Вчений стверджує, що такі риси є занадто «сильними», щоб відображати «раціональну реконструкцію» розвитку наукового знання [88]. Звісно, у зв'язку з постійними змінами, які відбуваються у правовій реальності, має змінюватися і методологія її дослідження.

Про те, що методологічні правила виводяться з істин і є достовірними

та універсальними, стверджував і О.В. Сурілов [160, с. 7].

Проблема універсальності методологічних правил може бути пов'язана зі складнощами «перекладу» методологічних уявлень на рівень простих зрозумілих правил дослідницької діяльності, на які звертав увагу М.М. Тарасов [163, с. 11].

А. Пуанкаре, погоджуючись, в принципі, з К. Поппером, стверджує, що дія запропонованих ним конвенцій є методологічно вигідною. Проте, ця позиція має слабку сторону, оскільки «якби всі закони були перетворені на принципи, то від науки нічого не лишилося б» [125]. Отже, незважаючи на існування вказівок, сформованих на основі законів, статус останніх залишався би незмінним.

Слід також зазначити, що роздуми про роль угод (методологічних правил) у науковому пізнанні і про природу самої науки А. Пуанкаре постійно супроводжуються запереченнями тим методологам, для яких наука складається лише з умовних тверджень, а наукові факти і тим більше закони трактуються як штучні творіння вченого [цит. за: 104, с. 118-119].

Дослідження конвенцій знайшли своє відображення і в подальшому розвитку науки. Конвенцію можна розглядати як результат певного договору (угоди), як пізнавальну операцію, як умову та засіб пізнавальної діяльності. Виходячи з усіх цих аспектів конвенції, можна виявити її комунікативну природу, оскільки вона є інтерсуб'єктивним утворенням. Конвенції – це певна взаємодія з «іншим», укладання угоди для розуміння і спільної діяльності. Дослідник засвоює конвенції як принципи взаємодії з іншими дослідниками, з науковими колективами. Інтерсуб'єктивність (загальна значущість) конвенцій полягає у тому, що у кожний конкретний момент вони володіють фіксованим змістом, що зрозумілий співтовариству [54, с. 102-103]. У цьому разі методологічні правила є певними константами. Їх доведено, апробовано та визнано науковим товариством. При визнанні їх існування, науковцям не доведеться щоразу «винаходити велосипед». Вони зможуть рухатися далі, враховуючи уже наявні здобутки у даній сфері.

Наукова мова складається з термінів, які є умовними та, деякою мірою, штучними. У науковій термінології можуть бути в наявності абстрактні ідеалізовані об'єкти, предмети, явища. Вони також є предметом конвенцій. Це розуміння взаємозв'язку конвенцій та термінів дає можливість посылатися на трактування Л.І. Мікешиною конвенції як пізнавальної операції, що передбачає введення норм, правил, ціннісних суджень на основі домовленості суб'єктів пізнання [103, с. 155].

І. Лакатос вводить у науковий обіг поняття «позитивна евристика». На його переконання, це методологічні правила, які сприяють позитивному розвитку науково-дослідницьких програм. Ці правила вказують, якими шляхами потрібно прямувати у ході подальших досліджень. Позитивна евристика включає в себе низку припущень, як змінити або розвинути варіанти дослідницької програми, яким чином модернізувати або уточнити «захисний пояс», які моделі потрібно розробляти для розширення сфери застосування програми. Поруч із позитивною евристикою співіснує і негативна евристика, яка є сукупністю методологічних правил, що обмежують кількість способів дослідження, тим самим виключаючи ті, що є невірними. Вона пропонує знаходити додаткові гіпотези допоміжного характеру, що формують «захисний пояс» навколо «жорсткого ядра» дослідницької програми, та мають пристосуватися, модифікуватися або при зіткненні з контрприкладом навіть повністю замінитися [78, с. 541].

Т. Кун, американський філософ і історик, зазначає, що «вчені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики». Ці загальні установки Т. Кун називає «правилами-розпорядженнями» або «методологічними директивами». Забезпечуючи видиму узгодженість зусиль вчених, вони є передумовами нормальної науки, тобто для генезису і наступності в традиції того чи іншого напрямку дослідження [84]. Таким чином, Т. Кун досить стримано оцінює значення «методологічних директив». Він визнає важливість їх використання, не виключаючи при цьому ігнорування у певних

випадках.

Т. Кун поділяє «правила» на два рівні – низький та високий, при цьому у саму цю категорію він вкладає широкий зміст. Діапазон правил при цьому є досить широким: від конкретних приписів щодо застосування конкретного арсеналу до загальнофілософських правил. Правила високого змісту він вважає обов'язковими та очевидними. На більш низькому або більш конкретному рівні, згідно з Т. Куном, містяться приписи «з приводу бажаних типів інструментарію і способів, якими прийняті інструменти можуть бути правомірно використані». Правилами найвищого рівня є метафізичні (філософські) приписи, «без яких людина не може бути вченим». Саме ці останні, на думку науковця, мають «привести вченого до ретельного дослідження... з урахуванням безлічі емпіричних деталей». Отже, ці три різновиди правил вчений називає концептуальними, інструментальними і методологічними відповідно [84]. Таким чином, науковець робить спробу систематизувати усі наявні в науці методологічні правила та відповідно до їх функціональної спрямованості вибудувати певний алгоритм їх застосування. Здійснено також класифікацію правил. Залежно від міри імперативності, правила поділяються на обов'язкові та рекомендаційні. Відповідно до сфери застосування вони бувають концептуальними, інструментальними та методологічними.

Відзначаючи вироблені у наукових працях Р. Декарта квазіметафізичні приписи, що значною мірою впливали на науку, він водночас говорить, що на ще більш високому рівні знаходиться інша система приписів, без яких людина не може бути вченим. Наприклад, вчений повинен прагнути зрозуміти світ, розширювати межі сфери пізнання та підвищувати точність, з якою вона має бути упорядкованою. Т. Кун виокремлює такі особливості цих приписів: вони (навіть у їх сукупності) не можуть охопити усе те загальне, що мається на різних видах «нормальної науки», а також немає необхідності у тому, щоб остання була повністю детермінована певними правилами [84]. Методологічні правила, таким чином, із точки зору Т. Куна, є алгоритмом дії

вченого у типовій ситуації дослідження. Вони у жодному разі не є самоціллю, а покликані сприяти дослідникові у вирішенні проблеми пізнання.

У працях Т. Куна здійснюється порівняння правил з науковими парадигмами. Аналізуючи означені категорії, вчений визначає, що парадигми є першочерговими щодо правил, які на них базуються. Крім того, парадигми можуть впливати на процес пізнання без застосування правил. При цьому Т. Кун вважає (спираючись на свій власний досвід), що відшукувати правила – є заняттям важким і приносить менше задоволення, ніж виявлення парадигми, проте ними не слід нехтувати у процесі наукової діяльності, замінивши їх інтуїцією, уявою тощо. Складність виявлення правил пояснюється тим, що вчені, як правило, «не заучують поняття, закони і теорії і не вважають це самоціллю... Вони завжди засвоюють їх у певному контексті». Про наявність методологічного базису свідчить «вміння домагатися успіху в дослідженні. Однак цю здатність можна зрозуміти і не звертаючись до передбачуваних правил гри» [84].

У працях, що були опубліковані після «Структури наукових революцій», Т. Кун зробив спробу розрізнити такі категорії як «максими» та «методологічні правила». Під максимами вчений розуміє постулати, що задають загальну стратегію дослідження. У той же час, методологічні правила розуміються ним як твердження, що конкретизують цінності [85, с. 37].

Складно переоцінити внесок Т. Куна у дослідження ідеалу теоретичного знання. Він виокремлює його характеристики, що одночасно є і цінностями теоретичного знання. Перш за все, мова йде про точність теорії. Це означає, що наслідки теорії мають погоджуватися з експериментами та спостереженнями. Наступна цінність, за Т. Куном, – несуперечливість. Вона полягає у тому, що всі компоненти теоретичного знання повинні бути погодженими між собою та не дисонувати. Говорячи про сферу застосування теорії, вчений зазначає, що її наслідки мають поширюватися далеко за межі

тих фактів та тих теорій, на пояснення яких її було спочатку орієнтовано. Не менш важливою характеристикою є плідність теорії. Це означає, що вона має відкривати нові явища та співвідношення, які раніше не досліджувалися [85, с. 37-38]. Проаналізувавши усі ці характеристики, Т. Кун доходить висновку, що як жорсткі регулятивні правила, науковим співтовариством не завжди дотримуються. Таким чином, цінності наукового дослідження, за Т. Куном, функціонують не як правила або критерії, що визначають вибір, а як деякі загальні стратегії, що впливають на вибір. Саме у цьому вчений вбачає одну з найважливіших характеристик науки, оскільки в ній постійно відбувається поєднання деяких загальних ціннісних установок з конкретними нормами і правилами, що можуть змінюватися в її історичному розвитку [156, с. 236-237].

На думку Л. Лаудана, методологічні правила дозволяють визначити міру «підтвердженості» теорії, допомагають вирішити питання про статус конкретних теорій та уникнути дисенсусу [91]. Наукові правила та оціночні критерії не дають можливості однозначно обрати одну з теорій. Для того, щоб зрозуміти науковий прогрес, Л. Лаудан пропонує застосовувати теорію традицій дослідження. Сформульовані ним характеристики є загальними для різних теорій і полягають у такому. По-перше, кожна традиція дослідження має у своєму арсеналі певну кількість специфічних теорій, що становлять та пояснюють її суть. По-друге, кожна традиція характеризується деякими метафізичними та методологічними особливостями, їх сукупність надає традиції індивідуальних рис, які відрізняють її від інших. По-третє, кожна традиція дослідження проходить через ряд різноманітних деталізуючих формулювань, що виникають протягом значного проміжку часу (на відміну від теорій, що часто змінюють одна одну). Дослідницьку традицію пошуку Л. Лаудан визначає як «набір загальних положень, що стосуються сутності процесів, представлених у даній сфері дослідження, а також методи, що рекомендуються для використання у дослідженні проблем і створенні теорій» [90, с. 70].

На думку Л. Лаудана, продуктивність дослідницької традиції є прямопропорційною адекватності її відповідності емпіричним та концептуальним проблемам. У зв'язку із цим, слід підкреслити, що поняття «традиції дослідження», запропоноване Л. Лауданом, є значно пластичнішим, ніж поняття «парадигма» Т. Куна і «програма дослідження» І. Лакатоса. Історичний розвиток традицій дослідження свідчить, що змінюються не лише допоміжні теорії, але й, з часом, центральні, керівні. У кожний конкретний момент часу одні елементи традиції є важливішими і обґрунтованішими за інші. І. Лакатос і Т. Кун, на думку Л. Лаудана, справедливо вважали, що програма дослідження (або парадигма) завжди пов'язана з набором певних безперечних елементів. Однак, їхня помилка полягає у тому, що вони не змогли усвідомити того, що елементи цього класу з часом, зміщуючись, змінюють свій вигляд [133]. Отже, методологічні правила покликані вирішити проблему консенсусу на дисенсусу у науковому пізнанні.

Консенсус (згода) в науці, на думку Л. Лаудана, досягається шляхом синтезу позитивних надбать у різних концепціях. Вивчаючи природу наукових дебатів, науковець доходить висновку, що вони мають ієрархічну структуру. У зв'язку із цим Л. Лаудан пропонує застосовувати ієрархічну модель обґрунтування – теорію інструментальної раціональності. У рамках ієрархічної моделі обґрунтування існують такі рівні консенсусу: дебати про фактичне (фактуальні розбіжності і фактуальний консенсус), за допомогою яких вчений піднімається до рівня методологічних правил, якими керуються дослідники. Л. Лаудан називає ці правила механічними алгоритмами, які дають можливість створювати фактуальні положення. Це також можуть бути вимоги або приписи теорії (незалежна верифікація, властивості *ad hoc*), – це так звані принципи емпіричної підтримки теорії (чи підтримують теорію емпіричні дані), так звані «терези підтримки». Однак, дослідники можуть застосовувати конфліктуючі методологічні правила, маючи при цьому єдині базові цілі. Ситуацію можна вирішити, якщо прийняти найефективніші з

правил-конкурентів. Це аксіоматичний рівень консенсусу [133].

Є можливою також ситуація, за якої конкуруючі теорії рівною мірою підтримуються існуючими правилами, або вчені не дійшли висновку, які саме правила є найбільш доцільними у даній ситуації – версія ієрархічної моделі, на думку Л. Лаудана, допускає далеко не завжди консенсус, однак, перевагою цієї моделі є те, що шляхом її застосування можна проаналізувати гносеологічну ситуацію, що склалася, і вказати на ті фактори, які могли би привести до «вирішення фактуальних розбіжностей в консенсусі» [цит. за: 74, с. 170]. Таким чином, ієрархічна модель дає змогу подолати проблему розбіжностей шляхом визначення факторів, які сприяють консенсусу в науці.

Вибір гіпотез і теорій може ускладнюватися в ситуаціях, коли дослідники не можуть обрати єдиних методологічних правил і процедур. У зв'язку із цим виникає запитання: можливо вирішити методологічні розбіжності, чи ситуація «нормативної неспівмірності» призводить до становища, за якого консенсус є неможливим? Відповідаючи на це запитання, Л. Лаудан говорить, що, згідно з ієрархічною моделлю, вирішення цієї проблеми є пропорційним умінню вирішити методологічні суперечності, а останні створюють додаткову можливість обґрунтування: вчені можуть по-різному розуміти конкретні правила, але бути однастайними у тлумаченні більш високих пізнавальних цінностей і цілей, що дозволяє домовитися в ситуаціях розбіжностей щодо застосування правил [75, с. 166].

Констатуючи, що в різних науках існує високий рівень згоди стосовно базових теоретичних принципів і методів, Л. Лаудан зазначає, що зміна у базових пояснюючих ідеях та правилах наукового пошуку призводить до плюралізму думок, непогодженості, яка, однак, знову змінюється консенсусом. І ця обставина, як підкреслює Л. Лаудан, пов'язана з формулюваннями та переформулюваннями консенсусу, взагалі-то є дивною, якщо врахувати, що, на відміну від релігії, наука не базується на догматичному корпусі доктрин [156, с. 238].

Методологічні правила наукового дослідження можна розглядати як

умовні твердження типу: «якщо Ваша основна мета X, тоді Ви повинні зробити Y». Подібне висловлювання як зв'язок способів досягнення мети та її результатів є істинним або обґрунтованим за умови, що Y дійсно сприяє досягненню мети X, тобто якщо виконання Y з більшою ймовірністю, ніж виконання її альтернатив, призводить до мети X. Виходячи із цього, Л. Лаудан робить висновок щодо того, що методолог, під час пошуку методологічних правил, повинен спиратися не на інтуїцію або на вибір наукової еліти, а на історичний аналіз співвідношень способів та результатів [37, с. 121-122].

Л. Лаудан показав, що «пізнавальні цілі... в принципі не визначають методологічні правила, так само, як методологічні правила не вказують на вибір фактуальної теорії або гіпотези». У результаті з одних і тих же ідентифікаційних (ціннісних) підстав можуть будуватися різні теоретичні гіпотези і фактуальні твердження [57, с. 176]. Таким чином, у сучасних реаліях, від дослідника вимагається якісне методологічне знання, що передбачає вміння застосовувати методологічні правила у різних сферах науки.

Л.Б. Баженов звертає увагу на ту обставину, що в науці відсутній вичерпний та загальноприйнятий перелік методологічних регулятивів. На його думку, це пов'язано з тим, що вони не допускають будь-якої суворой формальної характеристики. Формулювання методологічних регулятивів має «невизначений» характер у тому сенсі, в якому слід говорити про «невизначений» характер філософських тверджень. Серед ознак, які притаманні методологічним регулятивам, Л.Б. Баженов виокремлює такі: а) вони можуть бути легко перевіреними; б) мають силу передбачення; в) володіють принциповою простотою; г) мають системний характер [8, с. 78].

Дж. Холтон поставив собі наукове завдання – виявити тематичне ядро картини світу. Він стверджує, що в центрі кожної картини світу знаходиться сукупність тематичних категорій, які утворюють її найважливішу в

епістемологічному сенсі когнітивну структуру. Ці тематичні категорії мають характер несвідомо прийнятих, таких, що не перевіряються, квазіаксіоматичних базових положень, що утвердилися у практиці мислення як його керівні та опорні засоби [192]. Дж. Холтон вважає, що тематичні рішення приймаються дослідником самостійно, виходячи з його знань та ціннісних установок і меншою мірою, аніж парадигми, обумовлюються соціальним впливом.

Як і будь-яка діяльність, наукове дослідження регулюється певними правилами, зразками, принципами, які виражають ідеали та норми, прийняті в науці на певному етапі її історичного розвитку. У їх системі виражено ціннісні орієнтації та цілі наукової діяльності, а також загальні уявлення про способи досягнення цих цілей. Серед ідеалів і норм науки можна виявити два взаємопов'язані блоки: а) власне пізнавальні установки, які регулюють процес відтворення об'єкта у різних формах наукового знання; б) соціальні нормативи, які фіксують роль науки, її цінність для суспільного життя на певному етапі історичного розвитку, керують процесом комунікації дослідників, відносинами наукових співтовариств один з одним і з суспільством у цілому, тощо [157].

У західних історично-наукових дослідженнях можна зустріти певну типологію так званих установок (конвенцій). Х. Позер у своїй статті «Правила як форма мислення» на основі досліджень К. Хюбнера та К. Кернера вивів фундаментальні типи установок наукового пізнання: тип онтологічних установок, тип установок про джерело знання, тип оціночних установок, тип інструментальних установок, тип естетичних установок, тип нормативних (теоретико-методологічних) установок, тип аксіоматичних установок [54, с. 104]. Описані Х. Позером типи установок наукового пізнання характеризуються високою динамікою змін. Їх успішне функціонування забезпечується лише у тому разі, якщо вони використовуються у комплексі.

Наведені дослідження свідчать про існування в науковому

співтоваристві певних правил, які регулюють діяльність дослідників та вказують правильні шляхи пізнання. Однак, є й такі науковці, які взагалі заперечують існування методологічних правил. Серед них можна назвати П. Фейєрабенда. Саме він констатує відносність будь-яких методологічних приписів та їх історичну мінливість. П. Фейєрабенд вважає, що не існує жодних стійких правил наукового дослідження та єдиним «правилом» може бути твердження «все дозволено». Однак, якщо дотримуватися цієї точки зору, то здійснити розмежування між наукою та позанауковими формами знання виявиться зовсім неможливим. Вчений справедливо підкреслював, що в науковій творчості можна виявити вплив ідей, світоглядних установок, що виходять за рамки науки. Ці образи та ідеї запозичуються з інших сфер культури, і вони досить часто є імпульсом до формування в науці нових уявлень, понять та методів [156, с. 233].

П. Фейєрабенд стверджує, що вимоги будь-якого методу, у тому числі правил і стандартів, є справедливими лише за точно сформульованих умов. Водночас він вважає, що єдиного правильного наукового методу не існує. Більше того, наука, на його думку, завжди поповнюється за рахунок ненаукових методів і результатів. Науковець переконаний, що найважливіші результати, наукові ідеї та відкриття стали можливими завдяки порушенню найбільш раціональних методологічних правил, заборон. А це означає, що правила (стандарти) дійсно порушувалися і, що вони повинні були порушуватися, щоб забезпечити прогрес науки [5]. Таким чином, якщо виходити з його концепції, то раціональні критерії істини є відсутніми.

На думку П. Фейєрабенда, методологічні правила зовсім не повинні точно описувати те, що в дійсності роблять дослідники [180, с. 66].

Отже, в наукових працях майже всіх вищезазначених дослідників методологічні правила розглядаються як засіб оптимізації наукового пізнання. Незважаючи на те, що кожен із вчених називає методологічні правила по-своєму: К. Поппер – конвенції, А. Пуанкаре – угоди, Т. Кун – методологічні директиви, Л. Лаудан – механічні алгоритми, Л.Б. Баженов –

методологічні регулятиви, С. Тулмін – ідеали природного порядку, беззаперечним залишається той факт, що саме їх дотримання сприяє подальшому прогресу науки. Кожен із вчених намагається сформулювати власну концепцію дії методологічних правил, визначити їх місце в методології науки та перспективи розвитку. Однак, поставлені завдання є досить складними, оскільки, кожен із них наголошує на тому, що методологічні правила – поняття ірраціональне, тобто процес їх створення та удосконалення є безкінечним. Власне, через це, в науковій літературі відсутнє визначення поняття «методологічні правила», чітко не визначено їхні характерні риси та відсутня класифікація видів.

Дослідивши природу методологічних правил, М.А. Дамірлі виокремлює такі їх особливості:

1) методологічні правила – це розроблені наукою вимоги, умови, розпорядження, дотримання яких у процесі дослідження є підґрунтям і критерієм його якості;

2) методологічні правила ґрунтуються (або, принаймні, повинні ґрунтуватися) на широкому досвіді дослідницької практики: вони є суворо вивіреними і проходять апробацію на цьому досвіді;

3) методологічне правило – необхідна складова методології будь-якої науки, у тому числі порівняльного правознавства. Навіть сама операція порівняння, яка становить серцевину порівняльно-правової методології, не може обійтися без певних методологічних правил. Ось деякі з них: для виконання операції порівняння, перш за все, необхідно визначити, з якою метою проводиться порівняння; необхідно враховувати, що порівнювати можна тільки зіставимі, еквівалентні явища, предмети, поняття, які відображають еквівалентні об'єкти, пов'язані один з одним об'єктивною дійсністю; необхідно вичленувати підставу (або підстави) для порівняння; порівнювати необхідно спочатку за найбільш істотними ознаками, потім – за істотними, потім – за менш істотними, перед здійсненням кількісного порівняння завжди слід провести якісне тощо;

4) методологічні правила тісно взаємопов'язані з іншими складовими методології, оскільки включають вимоги, що визначають умови застосування інших методологічних інструментів. Отже, як методологічна одиниця методологічні правила можуть бути як самостійними методологічними інструментами, так і складовими інших методологічних інструментів – підходів, методів тощо;

5) методологічні правила мають багаторівневий, ієрархічний характер (відповідно до розподілу Т. Куном методологічних правил на правила більш низького (або більше конкретного), більш високого і найвищого рівня спільності) [42, с. 17-18].

У рамках порівняльно-правової наукової літератури відсутніми є також єдине розуміння методологічних правил та чітко не розроблена їхня система. Визначення методологічних правих порівняльно-правових досліджень подекуди має фрагментарний, не систематизований характер.

Здійснення компаративістських досліджень для новачка створює ілюзію того, що досить складно і навіть неможливо порівняти однотипні правові норми у різних правових системах. У багатьох випадках це пов'язано з існуючим догматизмом дослідників, порушенням правил системного порівняльно-правового аналізу, неповнотою врахування особливостей становлення, розвитку та функціонування національних правових систем [138, с. 98]. Означені труднощі можна подолати шляхом систематичного застосування методологічних правил.

Ю.О. Тихомиров виокремлює типові помилки порівняльного правознавства: а) неправильний вибір об'єктів порівняльно-правового аналізу і критеріїв їх порівняння; б) неврахування об'єктивних умов та факторів, що породжують одні й ті ж правові інститути у різних країнах; в) пряме некритичне запозичення наукових правових концепцій, які об'єктивно не можуть бути відображені в російському законодавстві; г) невірне (у тому числі й таке, що не відповідає смислового контексту) використання юридичних конструкцій, понять та термінів «чужої»

юридичної мови; д) пряме копіювання правових інститутів та норм без оцінки можливостей їх «вживлення» в тканину російської правової системи та російського законодавства [169, с. 54-55].

З метою подолання зазначених помилок вчений пропонує використовувати шість методологічних правил: а) правильний вибір об'єктів порівняльного аналізу і коректна постановка цілей, обґрунтованих їх природою і потребами суб'єкта порівняльного правознавства; б) здійснення правового порівняння на різних рівнях, з використанням методів системно-історичного, логічного аналізу, аналогії для виявлення як внутрішніх зв'язків та залежностей у рамках правових систем, що порівнюються, так і їх розвитку в контексті конкретної держави і суспільства; в) правильне визначення ознак правових явищ, норм, інститутів тощо, що порівнюються, і встановлення суспільних і державних задач, вирішення яких обумовило їх появу і розвиток; г) виявлення міри подібності та відмінності юридичних понять та термінів, що використовуються у порівнюваних правових системах, актах тощо; д) розробка і застосування критеріїв оцінки подібностей, відмінностей і незіставленості правових явищ, інститутів та норм; е) визначення результатів порівняльно-правового аналізу і можливостей їх використання у нормотворчій діяльності і розвитку законодавства та його галузей, у правозастосовній практиці [169, с. 57-58].

Аналізуючи наведені вище правила, О.М. Лисенко доходить висновку: «Віддаючи належне плідності запропонованих Ю.О. Тихомировим методологічних правил, водночас не можна не звернути увагу, по-перше, на їх абстрактність, що знижує можливості використання цих правил практикуючими юристами і політиками, а, по-друге, на їх слабку прив'язаність до процесу (процедури) порівняльно-правового аналізу» [95, с. 50]. Дійсно, запропоновані Ю.О. Тихомировим методологічні правила є узагальненими, однак вони створюють теоретичний каркас пізнання. При здійсненні порівняльно-правового дослідження компаративісти можуть взяти їх за основу та адаптувати до конкретної ситуації.

А.І. Дмитрієв та А.О. Шепель формують методологічні правила порівняльно-правових досліджень, яких повинен наслідувати компаративіст. По-перше, при дослідженні іноземного права необхідно уникати обмежень. Це, зокрема, стосується проблеми оцінки джерел права. При цьому компаративіст має ставитися до них як юрист тієї країни, до права якої він звернувся. Зокрема, необхідно вивчати у тому самому обсязі, що й іноземний юрист, статутне й звичаєве право, судову практику і правову науку, а якщо це стосується приватного права – типові контракти, загальні умови купівлі-продажу, торговельні звичаї. По-друге, компаративіст має піклуватися про постійне поглиблення й підтримку в робочому стані своїх знань щодо інших країн, їхніх права, культури, причому, у першу чергу, тих, що стали прабатьками основних правових систем сучасності. По-третє, компаративісту необхідно мати певну винахідливість для систематизації норм іноземного права, функціонально подібних, ідентичних його власному правопорядку. По-четверте, різні правові системи можуть порівнюватися лише тією мірою, якою вони вирішують окрему проблему, задовольняючись адекватним правоврегулюванням. По-п'яте, створення відповідної системи власних понять і термінів для використання як інституту дослідження, без яких його здійснення є практично неможливим. Сенс цих понять полягає у тому, щоб показати, що йдеться про явища, які відділяють правові зобов'язання від суто суспільних, тобто про своєрідні показники «значущості». По-шосте, критична оцінка результатів порівняння [49, с. 46-49]. Таким чином, вченими сформульовано методологічні правила, які охоплюють усі стадії здійснення порівняльно-правового дослідження.

М. Ансель вважає, що компаративіст має остерігатися поспішних, начебто простих і зрозумілих перекладів законодавчих текстів, оскільки це неодноразово приводило до помилок. Йому бажано знати іноземну мову, до того ж пам'ятати, що літературна та юридична мови – це не одне й те ж саме. Не слід піддаватися також удаваній легкості та очевидності. Наприклад, якщо в іноземному законодавстві швидко знайти норму щодо питання, що

вивчається, не слід зупинятися на цьому, тому що норму необхідно брати не ізольовано, а в контексті з іншими нормами та категоріями права. Не можна виходити з того, що подібні проблеми у подібних умовах завжди вирішуються подібним чином. Кожного разу слід брати до уваги національний колорит, особливості конкретної ситуації, оскільки у протилежному випадку виникають поверхові узагальнення [3, с. 36]. Дійсно, правова реальність є динамічною, і кожне порівняльно-правове дослідження, базуючись на узагальнених методологічних правилах, має, у той же час, враховувати специфіку конкретної ситуації дослідження.

А.М. Боруцька-Арцтова звертає увагу на те, про що не повинен забувати справжній компаративіст: не завжди зовнішньо ідентичні терміни й визначення мають аналогічне значення у різних правових системах; ті самі чи зовнішньо подібні інститути у різних правових системах можуть виконувати різні функції [28, с. 129]. Термінологічні та функціональні розбіжності – це визначальні проблеми дослідження. Більшість методологічних помилок може бути пов'язана саме з ними, оскільки тотожні терміни та зовні схожі інститути можуть сприйматися як однотипні. Для усунення зазначених помилок слід застосувати ряд методологічних правил, які дозволять виявити істинну суть порівнюваних явищ, об'єктів та процесів.

М.А. Дамірлі надає таке визначення: методологічні правила – це розроблені наукою, строго вивірені, такі, що пройшли апробацію на широкому досвіді дослідницької практики, приписи, вимоги, умови, рекомендації, що встановлюють порядок здійснення науково-дослідної діяльності, шляхом визначення: (1) умови застосування того чи іншого методологічного інструменту, що входить в методологічний арсенал науки (інструментальні правила); (2) порядок і послідовність дій щодо їх застосування (процедурні правила), дотримання яких у процесі дослідження є запорукою її якості [42, с. 19].

Існуючі у науковій літературі доробки з питання методологічних правил – це «плацдарм» для подальших розробок у цій сфері [19, с. 16]. Вони

створюють певний каркас у процесі пізнання. На основі концептуальних узагальнень у сфері вивчення методологічних правил можна вивести універсальні формули вивчення правової реальності.

Методологічні правила регулюють наукову діяльність та спрямовують дослідника на правильний шлях пізнання істини. Під час здійснення порівняльно-правових досліджень науковець, зазвичай, стикається з проблемою «методологічної плутанини». Причиною цього може бути неправильне розуміння методологічних процедур або ж їх некоректне застосування у даних обставинах місця та часу.

Здійснення порівняльно-правових досліджень містить об'єктивну та суб'єктивну сторони. Важливим при цьому є те, що суб'єкт пізнання має враховувати об'єктивні закономірності розвитку та функціонування правової реальності. Визначити рівень правильності дій суб'єкта можна за допомогою зіставлення їх з методологічними правилами. При цьому оцінка методологічних дій буде залежати від відповідності або невідповідності їм. Як зазначає П.В. Копнін: «Істинність виявляється безпосередньо шляхом порівняння змісту думки з об'єктом, між якими встановлюється тотожність, а правильність – шляхом порівняння дії (теоретичної або практичної) з правилом, правильність пов'язана з об'єктом через істинність системи знання, на основі якої формулюється правило» [72, с. 81].

Методологічні правила покликані забезпечити впорядкованість порівняльно-правового дослідження. Незастосування методологічних правил позбавляє дослідницький процес логіки.

Методологічні правила формулюються на основі знань про властивості та зв'язки правової реальності, про закономірності функціонування та розвитку правових об'єктів. Вони вимагають від компаративіста діяти у процесі пізнання правової реальності відповідно до конкретних вказівок. Сприяти найбільш ефективному вирішенню порівняльно-правових завдань методологічні правила будуть у тому разі, якщо вони відображатимуть особливості компаративної діяльності. Методологічні правила здатні

правильно скеровувати дії компаративіста тільки у тому разі, якщо їх сформульовано на основі ґрунтовних знань про порівнювані об'єкти та з урахуванням дійсного стану речей.

Отже, з урахуванням вищенаведених думок вчених, можна надати таке авторське визначення методологічних правил порівняльно-правових досліджень – це методологічні регулятиви та приписи, що встановлюють порядок здійснення науково-дослідної діяльності, визначають умови застосування методологічного інструментарію, порядок і послідовність дій щодо його застосування, дотримання яких у процесі дослідження є підставою та критерієм її якості.

Із різними формами організації юридичних компаративних наукових досліджень пов'язані правила їхнього здійснення, а також правила саморегуляції дослідника, тобто діапазон регуляції простягається від ідеалів і норм науки до «саморегуляції» конкретного дослідника-компаративіста [108, с. 91].

Порівняльно-правові дослідження можуть відрізнятися за багатьма параметрами. М.А. Дамірлі пропонує такі різновиди методологічних правил:

1. Залежно від спрямованості може бути виокремлено методологічні правила, що визначають: умови застосування того чи іншого методологічного інструменту, який належить до методологічного арсеналу науки; порядок і послідовність дій щодо їх застосування (процедурні правила).

2. Залежно від характеру вказівок можна виокремити: абсолютно-визначені методологічні правила та методологічні правила-рекомендації. Перші передбачають абсолютні, однозначні, зобов'язуючі вимоги щодо здійснення науково-дослідної діяльності, і вважаються найбільш корисними для дослідників, оскільки дають точне і недвозначне керівництво до дій, другі пропонують наслідувати певні поради у певних ситуаціях з урахуванням конкретних обставин, з ряду варіантів поведінки рекомендують один – кращий. Тут слід зазначити, що правил другого виду в рамках

порівняльно-правової науки можна виокремити більше.

3. Залежно від форми вираження можна розрізняти позитивні та негативні методологічні правила. Позитивні методологічні правила мають вираження у позитивній формі, тобто вказують, що слід робити, а негативні – в негативній формі, тобто вказують, чого не слід робити, чого потрібно уникати (як уже зазначалося вище, І. Лакатос одну частину методологічних правил науково-дослідної програми, що вказують, яких шляхів дослідження потрібно уникати, називає негативною евристикою, а іншу частину методологічних правил, що вказують шляхи, яких необхідно обирати та наслідувати їх – позитивною евристикою [89, с. 75]).

4. На основі співвідношення методологічних правил з іншими методологічними інструментами можна виокремити: методологічні правила як складову частину інших методологічних інструментів – підходів, методів тощо, наприклад, правила здійснення функціонального порівняння; методологічні правила як самостійні методологічні інструменти.

5. Залежно від того, до якої стадії дослідження належать, можуть бути виокремлені методологічні правила, які стосуються: 1) вибору об'єкта і предмета дослідження; 2) збору матеріалу і первинної обробки; 3) обробки емпіричних даних, їх зіставлення та опису; 4) пояснення і розуміння механізмів подібностей і відмінностей; 5) інтерпретації результатів дослідження; 6) підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів та рекомендацій щодо впровадження результатів дослідження.

6. За рівнями наукового пізнання можна розмежувати методологічні правила емпіричного і теоретичного рівня. На емпіричному рівні їх спрямовано на збір інформації, що стосується правових систем та їх первинну обробку, встановлення подібностей і відмінностей. На теоретичному рівні вони пов'язані з отриманням глибоких узагальнень, створенням теоретичних концепцій, типологій, класифікацій, моделей і зразків, з'ясуванням загальних тенденцій у функціонуванні та розвитку правових систем.

7. Залежно від видів порівняння, що використовуються, може бути виокремлено методологічні правила макропорівняння і мікропорівняння, нормативного та функціонального порівняння, діахронного і синхронного порівняння, морфологічного і субстанціонального порівняння тощо [42, с. 19-20].

Методологічні правила посідають чільне місце в методології порівняльного правознавства і є надійним інструментом пізнання правової дійсності. Однак, не слід забувати про динамічність правової реальності, що спонукає до перегляду, удосконалення методологічних правил та пристосування їх до конкретного порівняльно-правового дослідження. Таким чином, досягнення якісних результатів порівняльно-правових досліджень напряду залежить від досконалості методологічних правил цих досліджень. У зв'язку із цим, вони мають конструктивно оновлюватися та збагачуватися новим змістом.

Стверджувати про правильність процесу дослідження можна лише знаючи правила, яким він має підпорядковуватися [11, с. 97]. При цьому, методологічні правила не мають затьмарювати здоровий глузд та суперечити логіці дослідження.

Видається, роль методологічних правил порівняльно-правових досліджень полягає, перш за все, у тому, що вони являють собою узагальнену формулу, синтезуючий стандарт, який дозволить дослідникові зорієнтуватися у складному вирі правової реальності [18, с. 191].

Завданням методологічних правил має стати визначення правильної та доцільної траєкторії пізнання. При цьому, слід мати на увазі, що методологічні правила не є абсолютами наукового дослідження. Вони повинні виключати можливість того, «що ми завжди будемо вигравати гру, що розігрується у відповідності до цих правил: природа має бути здатна хоча б іноді завдавати нам поразки» [56, с. 232].

При використанні методологічних правил вчений повинен не лише враховувати їх корисність, але й адекватно оцінювати, пам'ятати про те, що

вони можуть видозмінюватися, мати винятки. Незважаючи на тривалий досвід використання будь-якого методологічного правила, його корисність та ефективність, слід завжди звертати увагу на його умовність та відповідним чином вносити корективи у науково-дослідницьку діяльність.

Здійснення кожного нового порівняльно-правового дослідження має бути спрямованим не лише на застосування уже відомих методологічних правил, але й на їх практичну перевірку. Компаративіст вправі самостійно обирати певний набір методологічних правил, яких буде застосовувати у конкретному дослідженні.

Варто пам'ятати, що методологічні правила не можуть бути «алгоритмом відкриття» чогось нового у досліджуваній сфері. Вони надають компаративістові загальну орієнтацію дослідження, сприяють знаходженню найкоротшого шляху пізнання порівнюваних правових об'єктів, уникненню типових помилок.

Не варто занадто захоплюватися правилами, оскільки це може призвести до «паралічу» творчої ініціативи, проте не слід і відмовлятися від методологічних правил, перетворюючи порівняльно-правове дослідження на повну свободу дій. Методологічні правила приписують компаративістові виконувати в тій чи іншій ситуації певні дії, орієнтують його на дотримання певних вимог, але як це буде зроблено, – цілком і повністю залежить лише від дослідника.

1.3. Співвідношення методологічних правил порівняльно-правових досліджень з іншими структурними компонентами методології порівняльного правознавства

Усі структурні компоненти методології порівняльного правознавства тісно взаємопов'язані та сприяють адекватному пізнанню правової реальності.

Для дослідження природи методологічних правил порівняльно-

правових досліджень слід порівняти їх із такими категоріями, як «методологічні принципи», «метод», «методика», «методологічні вимоги», «рекомендації», «засоби пізнання», «установки», «концепції», «аксіоми», «канони», «алгоритми», «прийоми», «вказівки», «логічні правила», виявивши в них спільне та відмінне.

Розпочати аналіз слід із співвідношення категорій «методологічні правила» та «методологічні принципи». Влучним, як уявляється, є визначення методологічних принципів як «світоглядного компоненту методології», запропоноване Н.О. Богдановою. Саме він, на її думку, будучи безпосередньо пов'язаним з ідеологічними переконаннями науковця, дозволяє відповісти на запитання щодо того, чим визначається зміст наукових досліджень [27, с. 165].

Методологічні принципи виражають ідею порівняльно-правового дослідження. Вони безпосередньо пов'язані з порівняльно-правовим дослідженням та відображають його основні властивості. Водночас, методологічні правила розкривають окремі сторони застосування того чи іншого принципу. Це конкретна вказівка компаративісту діяти у типовій ситуації дослідження.

При здійсненні порівняльно-правових досліджень використовуються такі методологічні принципи: об'єктивності, багатомірності, всебічного врахування історичних, національних, економічних, соціально-політичних умов, функціоналізму.

Здійснюючи співвідношення понять «методологічні принципи» – «методологічні правила», слід звернути увагу на взаємодію цих категорій. Так, реалізація принципів є неможливою без застосування методологічних правил. У зв'язку із цим, варто навести деякі правила реалізації принципу об'єктивності порівняльно-правового дослідження. По-перше, компаративіст, який здійснює порівняльно-правове дослідження, повинен бути незаангажованим. По-друге, в основі дослідження мають бути лише точні та достовірні факти.

Виходячи із вищезазначеного, можна сформулювати таке визначення принципу порівняльно-правового дослідження – це методологічна категорія, яка базується на закономірності і характеризує загальну стратегію вирішення проблеми порівняльно-правового дослідження та є критерієм удосконалення практики порівняльно-правового дослідження.

Слід погодитися з М.А. Дамірлі, який зазначає, що основними відмінностями цих методологічних категорій є:

1) в ієрархії методологічних інструментів методологічні принципи займають більш значне місце, ніж методологічні правила. Отже, методологічні правила містять приписи або описують дії, що реалізуються в рамках дотримання методологічних принципів;

2) методологічні принципи, на відміну від методологічних правил, завжди мають абсолютний характер, тоді як останні можуть мати як абсолютний, так і рекомендаційний характер;

3) методологічні принципи – це найбільш точні стандарти, тоді як методологічні правила не завжди мають чіткість, можуть бути розпливчастими і нестійкими. Причому вони змінюються від однієї сфери пізнання до іншої, вимагаючи у кожній із них істотної модифікації. Методологія жодної науки не містить вичерпного переліку методологічних правил, обов'язкових для кожного дослідника. Навіть найбільш очевидні із цих правил можуть тлумачитися по-різному. Багато методів, що відіграють особливу роль у науковому дослідженні, не мають чітких правил;

4) методологічні принципи не допускають виключення; методологічних правил, що не мають або в принципі не допускають винятків, не існує [42, с. 18-19].

Отже, здійснюючи співвідношення таких категорій як «методологічні правила» та «методологічні принципи», можна зробити ряд принципових висновків. По-перше, методологічні принципи та методологічні правила існують об'єктивно, незалежно від волі компаративіста. По-друге, методологічні правила визначають тактику порівняльно-правового

дослідження, мають практичне значення і спрямовані на вирішення конкретних проблем, що виникають у процесі пізнання, виражають конкретну закономірність та причинно-наслідковий зв'язок, водночас принципи відображають стратегію порівняльно-правового дослідження. По-третє, методологічні правила та принципи мають характер нормативної вимоги і за їх рахунок підвищується якість порівняльно-правових досліджень. По-четверте, методологічні правила впливають із принципів та є засобом їх реалізації.

Відмінності «методу» і «методологічних правил» полягають у тому, що методологічні правила спрямовані на вирішення проблеми порівняльно-правового дослідження, а метод – на виявлення способів пізнання правової реальності; методологічні правила визначають можливості і межі пізнання, метод – це конкретний спосіб пізнання.

Подібність між методом та методологічними правилами полягає у тому, що метод є першоосновою та головною умовою пізнання. Методологічні правила є засобом досягнення поставлених задач дослідження.

Взаємодія методики і методологічних правил у процесі здійснення порівняльно-правового дослідження полягає у тому, що: а) методологічні правила не зводяться до методики; б) методика не є сумою методологічних правил; в) центр, до якого тяжіють методика та методологічні правила – порівняльно-правові дослідження. Завданням методики є технічне формулювання етапів пізнання, а методологічних правил – забезпечення якісної сторони дослідження шляхом методологічної вказівки вчинити ту чи іншу дію. Кожній стадії дослідження відповідають методологічні правила, використання та дотримання яких дозволяє досягти ефективного результату в рамках пізнавальної діяльності.

Наступними об'єктами теоретичного аналізу є такі категорії як «методологічні правила» і «методологічні вимоги». Методологічні вимоги – сукупність умов, яким повинні відповідати порівняльно-правові дослідження.

Однією з головних методологічних вимог, що висуваються до порівняльно-правового дослідження, є актуальність. Як форма пізнання порівняльно-правові дослідження мають бути запорукою прогресу у процесі виявлення закономірностей розвитку, взаємовпливу та обумовленості специфіки тієї чи іншої правової системи та її компонентів.

Наступною вимогою, якій повинні відповідати порівняльно-правові дослідження, є послідовність. Компаративісту слід пам'ятати, що лише чітке виконання дослідницьких дій, здійснене у відповідності до програми порівняльно-правового дослідження, призводить до обґрунтованих результатів.

Вимога інтеграції компаративно-правової діяльності означає необхідність урахування взаємодії досягнень у різних сферах правової науки.

Не менш важливою є така вимога як виконуваність, тобто здатність дослідження бути реалізованим. Компаративісту слід пам'ятати, що його теоретичні задуми мають ґрунтуватися на практичній можливості їх втілення у життя. Порівняльно-правове дослідження має ставити перед дослідником завдання, які є реальними та здійснюваними.

Вимога всебічності, повноти, точності результатів порівняльно-правового дослідження виникає у зв'язку з необхідністю комплексного використання різних методологічних засобів.

Вимога достовірності включає в себе необхідність підкріплення результатів порівняльно-правового дослідження достатньою кількістю об'єктивного фактичного матеріалу.

Отже, «методологічні правила» та «методологічні вимоги» містять ряд спільних рис: по-перше, обидві ці категорії стосуються якості порівняльно-правового дослідження; по-друге, вони є нормативними, тобто обов'язковими для виконання; по-третє, «методологічні правила» та «методологічні вимоги» – це те, що диктується наукою, мета, до якої вони прагнуть – отримати ефективні результати.

На відміну від методологічних правил, методологічні вимоги мають

загальний характер – вони поширюються абсолютно на всі порівняльно-правові дослідження, тоді як кількість та зміст методологічних правил у кожному конкретному дослідженні є індивідуальними та встановлюються на розсуд компаративіста.

Здійснюючи дослідження таких наукових категорій, як «методологічні правила» і «методологічні рекомендації», також можна виявити ряд особливостей. Метою методологічних рекомендацій є удосконалення практики застосування методики порівняльно-правового дослідження, тобто вони не існують як самостійний елемент методології, а виконують допоміжну функцію щодо методики. Прикладами рекомендацій можуть бути такі твердження: забезпечення обґрунтованості та верифікованості результатів порівняльно-правового дослідження.

Досить часто в науковій літературі зустрічається термін «засіб пізнання». Доцільно здійснити аналіз цього терміна у контексті співвідношення з методологічними правилами.

Засобами пізнання у порівняльно-правовому дослідженні можуть бути мислення компаративіста у процесі пізнання, інтуїція тощо. Саме вони покликані забезпечити перехід від порівняльно-правового пізнання до конкретного знання. Засіб пізнання, як і методологічні правила, відповідає на запитання: за допомогою чого буде здійснюватися пізнання? Методологічні правила допомагають засобам пізнання бути правильно застосованими. Говорячи про такий засіб пізнання як мислення компаративіста, слід пам'ятати, що в його основі лежить ряд методологічних правил типу: компаративіст повинен уміти використовувати попередні напрацювання порівняльно-правових досліджень; дослідник повинен бути новатором, не зациклюватися на традиційному стані речей, уміти вийти за межі формального у процесі пізнання; компаративіст повинен швидко адаптуватися при вирішенні нових завдань.

Проте, існують такі методологічні засоби, на які методологічні правила не поширюються. До них можна зарахувати інтуїцію.

Порівнюючи категорії «методологічні правила» та «установки», можна сказати таке. Установка – це певне ставлення суб'єкта дослідження до об'єктів дослідження. На відміну від методологічних правил, які є об'єктивними, установки – це суто суб'єктивна категорія. Вони також мають свою ієрархічну структуру, починаючи від особистісного світосприйняття і закінчуючи установками, пануючими у науковому співтоваристві. Важливим при здійсненні порівняльно-правового дослідження є те, щоб суб'єктивне (установки компаративіста) органічно поєднувалося з об'єктивним (методологічні правила).

Ще одним структурним компонентом методології є концепція. Її можна розглядати як авторський задум дослідження, що становить основу цього пізнання, характер і зміст наукових потреб. Концепцією визначається уся подальша діяльність науковця. Отже, це поняття є більш глобальним, ніж методологічні правила. Концепція – це єдиний напрямок, тоді, як методологічні правила пропонують «безмежний горизонт» пізнання.

Здійснюючи співвідношення термінів «методологічні правила» та «аксіоми порівняльного правознавства», можна зробити висновок, що аксіоми порівняльного правознавства – це визнані твердження, які в силу своєї очевидності не вимагають додаткових обґрунтувань та доведень. Методологічні правила формулюються у процесі пошуку істини, тому із часом можуть застарівати та змінюватися. Вони не мають на меті бути повністю точними для будь-якої ситуації.

Яскраво проілюстрував аксіоми порівняльного правознавства К. Осакве: а) право як мова або музика є нормативним вираженням історії, психіки, психології, традицій і культури кожного народу; б) порівняння правових систем вимагає інтелектуальної об'єктивності; в) діалектичний підхід до вивчення правових систем; г) незважаючи на історичні відмінності правових систем помічається процес їх зближення і взаємозапозичення; д) правові системи більше схожі одна на одну у галузі приватного права, ніж публічного; е) порівняльне правознавство заохочує і схвалює запозичення

ідей різних правових систем; є) мета порівняльно-правового аналізу правових систем – не хвалити одну систему і засуджувати іншу, а зрозуміти історичні передумови формування кожної з них; ж) в реальному житті існує розрив між «формальним» (на папері) і «живим» (на практиці) правом [117, с. 51].

Співвідношення категорій «методологічні правила» та «канони» дозволяє зробити ряд принципових висновків. Канон – це непорушні твердження, встановлені раз і назавжди. Вони не можуть бути спростовані і ними не можна нехтувати у процесі дослідження. На відміну від канонів, методологічні правила постійно змінюються та удосконалюються. Прикладом канонів можуть бути запропоновані Е. Бетті канони герменевтики, які використовуються при інтерпретації: а) автономності або іманентності об'єкта; б) тотальності або когерентності; в) актуальності значення; г) адекватності значення або кореспонденції [23, с. 17]. Ці чотири канони слід розглядати у їх взаємозв'язку. Два з них належать до об'єкта інтерпретації, інші два – до суб'єкта інтерпретації. Проаналізувавши ці канони, можна зробити висновок про те, що ефективний результат дослідження досягається лише за умови комплексного використання канонів, тобто, якщо в процесі інтерпретації буде використано всі чотири канони, то результат буде правильним, якщо ж тільки один – його буде спотворено. Означена властивість комплексного застосування притаманна і методологічним правилам. Вони являють собою певні групи послідовностей, які мають враховуватися компаративістом у процесі порівняльно-правових досліджень.

Досить часто в науковій літературі зустрічається така категорія як «алгоритм». З метою усунення термінологічної плутанини, є доцільним дослідити природу цього поняття у контексті та у співвідношенні з «методологічними правилами». Під терміном «алгоритм» слід розуміти певний набір положень, що визначають послідовність дій для вирішення конкретного завдання. Застосовуючи термін «алгоритм» у теорії порівняльно-правового пізнання можна поставити знак тотожності з методикою порівняльно-правових досліджень.

К. Осакве наводить вісім поетапних послідовних стадій, з яких, на його думку, має складатися якісний порівняльний аналіз правових систем:

- а) виявлення існуючих правил або підходів у системах А і Б (наприклад, у теорії зустрічного надання у порівняльному договірному праві);
- б) зіставлення встановлених правил з метою пізнання їхніх загальних та/або відмінних властивостей (наприклад, зіставлення доктрини «consideration» в англо-американському праві з «відплатністю» в романно-германському праві);
- в) визначення історичних причин існування певного правила у кожній системі (наприклад, чому англо-американське право винайшло інститут Promissory estoppel, а романно-германському праву подібний інститут не потрібний?);
- г) з'ясування життестійкості, ефективності певного правила у відповідному національному законодавстві;
- д) встановлення необхідності й доцільності внесення змін до існуючого правила або заповнення прогалин у законі системи А шляхом використання певних ідей із системи Б;
- е) вивчення сумісності ідей, запозичених із системи Б з природою правової системи А (наприклад, чи сумісний англо-американський інститут «траст» з природою російського права);
- є) адаптація використаного правила до національних умов правової системи А;
- ж) вирішення заключного кардинального питання законодавчої політики, тобто питання про те, чи готове суспільство, з точки зору своєї правосвідомості і рівня правової культури, для прийняття інституту, що інкорпорується [116, с. 58].

Досліджуючи категорію «прийоми», слід зазначити, що цей термін тлумачиться як здійснення окремих дій, спрямованих на вирішення науково-дослідницьких завдань. Зв'язок прийомів і методологічних правил має вираження у тому, що останні можуть бути реалізованими лише шляхом здійснення суб'єктом певних дій. За кожним конкретним методологічним правилом стоїть своя сукупність прийомів пізнання.

Необхідно розмежовувати також поняття «методологічні правила» і «вказівки». При здійсненні порівняльно-правових досліджень, вказівки виступають як комплекс пропозицій і рекомендацій для подолання типових помилок. Їх слід розглядати як структуровану інформацію, що розкриває

логіку і акценти вивчення об'єктів порівняльно-правового дослідження. На відміну від методологічних правил, вказівки роблять акцент не на послідовність здійснюваних дій, а на розкриття властивостей окремих об'єктів дослідження. Їх завдання полягає в рекомендації ефективних та раціональних варіантів здійснення порівняльно-правового дослідження, що ґрунтуються на досягненнях науки з урахуванням конкретних умов та особливостей порівняльно-правового пізнання.

Як уявляється, не менш важливим є розмежування таких понять як «методологічні правила» та «логічні правила». Досліджуючи природу методологічних правил, К. Поппер підкреслює, що вони «значно відрізняються» від тих правил, що називаються «логічними» і «навіть чи доцільно ставити дослідження методу науки на один рівень з чисто логічним дослідженням». Незважаючи на те, що вони тісно взаємопов'язані, все ж таки це різні феномени. Очевидно, що методологічні правила суттєво відрізняються від правил, які зазвичай називаються «логічними». Хоча логіка і може встановлювати критерії для вирішення питання про перевірку тих чи інших висловлювань, вона, без сумніву, не торкається питання про те, чи намагається хтось дійсно перевірити такі висловлювання [124]. Таким чином, суттєва відмінність між методологічними та логічними правилами полягає в такому: методологічні правила не є безперечними та стійкими, вони постійно перевіряються та уточнюються; на відміну від них, логічні правила – сприймаються науковим товариством як беззаперечні та стійкі приписи, що не потребують верифікації.

Висновки до першого розділу

1. Методологія порівняльного правознавства є багаторівневою і методологічні правила здійснення порівняльно-правових досліджень є важливим її елементом. Порівняльне правознавство використовує практично весь методологічний арсенал сучасної юридичної науки. Питання щодо структури методології залишається дискусійним, що пояснюється розвитком

самої науки та пошуком ефективних, результативних та обґрунтованих механізмів пізнання суперечливої сутності правової реальності. Структурні компоненти методології порівняльного правознавства знаходяться у взаємодії та взаємозв'язку.

2. У наукових працях методологічні правила розглядаються як засіб оптимізації наукового пізнання. Незважаючи на те, що кожен із вчених називає методологічні правила по-своєму: К. Поппер – конвенції, А. Пуанкаре – угоди, Т. Кун – методологічні директиви, Л. Лаудан – механічні алгоритми, Л.Б. Баженов – методологічні регулятиви, С. Тулмін – ідеали природного порядку, беззаперечним залишається той факт, що саме їх дотримання сприяє подальшому прогресу науки. Кожен із вчених намагається сформулювати власну концепцію дії методологічних правил, визначити їх місце в методології науки та перспективи розвитку. Однак, поставлені завдання є досить складними, оскільки, кожен із них наголошує на тому, що методологічні правила – поняття ірраціональне, тобто процес їх створення та вдосконалення є безкінечним. Власне через це у науковій літературі є відсутнім визначення поняття «методологічні правила», чітко не визначено їх характерні риси та відсутня класифікація видів.

3. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень – це методологічні регулятиви та приписи, що встановлюють порядок здійснення науково-дослідної діяльності, визначають умови застосування методологічного інструментарію, порядок і послідовність дій щодо його застосування, дотримання яких у процесі дослідження є підставою та критерієм її якості.

4. Розробка методологічних правил порівняльно-правових досліджень пов'язана не лише з організаційною, але й із змістовною функцією, яка полягає у тому, що методологічні правила дозволяють не лише здійснити збір інформації, провести аналіз та дати оцінку порівняльно-правовим дослідженням тощо, але й створити цілісну картину проблем у предметній сфері й одночасно висунути можливі способи їх вирішення.

5. Методологічним правилам притаманні такі характерні риси:

а) регулюють наукову діяльність та спрямовують дослідника на правильний шлях пізнання істини; б) посідають чільне місце в методології порівняльного правознавства і є надійним інструментом пізнання правової дійсності; в) упорядковують порівняльно-правове дослідження (незастосування методологічних правил позбавляє дослідницький процес логіки); г) формулюються на основі знань про властивості та зв'язки правової реальності, про закономірності функціонування та розвитку правових об'єктів; д) розробляються і проходять апробацію на дослідницькому рівні; е) методологічні правила порівняльно-правового пізнання мають забезпечити успішну реалізацію наукових завдань; є) вибір правил багато в чому залежить від мети дослідження, його об'єкта, предмета, методологічного інструментарію, що використовується при здійсненні дослідження; ж) є розпливчастими і нестійкими, тобто вони не є абсолютами дослідницької діяльності та допускаються випадки відхилення від їх вимог, тощо.

6. Методологічні правила підлягають класифікації, але слід зазначити, що в рамках цього дослідження не ставилося за мету розглянути усі види методологічних правил. Досліджено методологічні правила за етапами досліджень – методологічні правила підготовчого етапу, етапів збору інформації, її попередньої обробки, аналізу та оцінки; за рівнями цих досліджень – методологічні правила емпіричного і теоретичного рівнів; за видами порівняння – методологічні правила функціонального, діахронного, субстанціонального порівняння та порівняння на макро- та мікрорівнях. До того ж, перелік методологічних правил порівняльно-правових досліджень не може бути вичерпним та закритим.

7. Необхідно відрізнити категорію «методологічні правила порівняльно-правових досліджень» від таких категорій, як: «методологічні принципи», «метод», «методика», «методологічні вимоги», «рекомендації», «засоби пізнання», «установки», «концепції», «аксіоми», «канони», «алгоритми», «прийоми», «вказівки», «логічні правила».

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ПІДГОТОВЧОГО ЕТАПУ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Програма порівняльно-правового дослідження як методологічна модель пізнання правової реальності

На підготовчому етапі порівняльно-правового дослідження, уявляється, особливу увагу слід приділити створенню програми дослідження. Саме цей елемент полегшує здійснення порівняльно-правового дослідження, дозволяє систематизувати його, визначивши перелік основних елементів та етапів роботи, що формують стратегію та тактику дослідження, та, у подальшому, уникнути багатьох помилок. Програма порівняльно-правового дослідження є обов'язковим елементом роботи компаративіста, адже з огляду на складність, об'ємність порівняльно-правових досліджень, саме програма є інструментом упорядкування дослідницької діяльності, її структурування, визначення основних науково-методологічних засад її реалізації. Розробка програми дозволить проводити дослідження на систематизованій основі, уникаючи його фрагментарності, наявності прогалин.

Термін «програма» має грецьке походження та тлумачиться як оголошення, розпорядження. Спірним видається твердження П.Г. Щедровицького, який зазначив, що визначення програм та дослідження терміна «програма» є роботою суто наукознавчого гатунку [197]. Оскільки відповідна категорія вживається у правовому обігу, розуміння її загального, теоретичного змісту значно полегшить спроби визначити сутність правової програми у цілому та програми порівняльно-правового дослідження, зокрема [7, с. 123].

За характеристикою І. Лакатоса, дослідницькі програми є великими науковими досягненнями, і їх можна оцінювати на основі прогресивного або регресивного руху проблем, тобто дослідницька програма може розвиватися

прогресивно та регресивно. Вона прогресує, коли наявність жорсткого ядра дозволяє формулювати все нові й нові гіпотези «захисного шару». Коли продукування таких гіпотез послаблюється і виявляється неспроможним пояснити нові, а тим більше адаптувати аномальні факти, настає регресивна стадія розвитку [149, с. 209]. Таким чином, у першому випадку розвиток дослідницької програми приводить до прогнозування нових фактів, на регресивній же стадії розвитку – вона здатна пояснювати нові факти, які передбачені іншою програмою або є випадково виявленими.

Дослідницька програма – це, перш за все, усвідомлення стратегії наукового пошуку, попереднє програмування і самих шляхів, і форм дослідницького процесу і рефлексії над ним [114, с. 38].

Досягнення ефективності та результативності пізнання правової реальності є можливим лише за наявності чітко сформульованої програми порівняльно-правового дослідження.

О.Я. Баскаков та М.В. Туленков розглядають програму дослідження у двох аспектах: а) як документ наукового пошуку, завдяки якому можна зробити висновок про ступінь наукового обґрунтування дослідження; б) як певну методологічну модель дослідження, в якій фіксуються методологічні принципи, мета, завдання дослідження, а також способи їх досягнення [21, с. 143].

Програма порівняльно-правового дослідження має базуватися на таких принципах: а) принцип визначеності – структурні елементи програми порівняльно-правового дослідження мають бути чітко сформульованими; б) принцип відповідності – програма порівняльно-правового дослідження має відображати етапи діяльності компаративіста; в) принцип співрозмірності полягає у тому, що для кожного завдання порівняльно-правового дослідження має встановлюватися відповідний час його виконання; г) принцип інтеграції порівняльно-правового дослідження. Програма має враховувати напрацювання у різних сферах правової науки та стати фактором їх об'єднання; д) принцип реальності полягає у тому, що програма

порівняльно-правового дослідження має містити виконувані завдання (оцінка реальності виконання програми має здійснюватися з урахуванням критеріїв часу, ресурсів, відповідних умов, можливостей організації компаративної діяльності).

До програми порівняльно-правового дослідження пред'являється ряд вимог: а) теоретико-методологічна обґрунтованість; б) структурна повнота; в) логічність та послідовність її частин; г) гнучкість та забезпечення творчого пошуку дослідника – гнучкість програми підкреслює пов'язаність усіх її ланок та елементів у динаміці розвитку процесу дослідження, зобов'язує систематично оглядати усі розділи, а виявивши окремі помилки, негайно усувати їх; д) ясність – усі її позиції і положення мають бути чіткими, усі елементи продуманими відповідно до логіки дослідження і ясно сформульованими [203].

Заслуговують на увагу деякі критичні зазначення В.І. Супрун:

по-перше, дослідницьку програму необхідно розглядати на фоні або паралельно з «конкуруючими» програмами. Це дозволяє оцінити її шанси на домінування і в той же час забороняє відкидати альтернативні програми;

по-друге, виявлення в дослідницьких програмах, а не в їх методології «встановлених законів» і «базових оціночних суджень», оскільки сама по собі методологія дослідницьких програм не дає і не проголошує незаперечних правил. Її спрямовано на формування відносин;

по-третє, дослідницька програма породжується не лише саморозвитком самої науки, але може бути покликана до життя виникненням нових соціальних проблем і, як наслідок, нових задач, що стоять перед суспільством і наукою [159, с. 296-297].

Програма є методологічною моделлю порівняльно-правового дослідження. Головним елементом програми порівняльно-правового дослідження є вихідна методологічна парадигма (методологічний підхід) – побудована на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядна аксіоматична ідея (засада), яка постулює загальну стратегію дослідження,

відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження, що реалізується за допомогою певних методів дослідження – як загальнонаукових, так і власне філософсько-правових [186, с. 16-17].

Важливим елементом програми порівняльно-правового дослідження є формулювання й обґрунтування проблеми порівняльно-правового дослідження. Формулювання проблеми вимагає глибокого аналізу правового простору, наявності знань про нього, відповідної ерудиції дослідника. Постановка наукової проблеми передбачає вихід за рамки уже існуючого знання про правову реальність і вимагає її нового теоретичного і практичного осмислення [17, с. 30].

При здійсненні порівняльно-правових досліджень слід здійснювати пошук реальних проблем (таких, що дійсно існують у правовій реальності, і їх вирішення є доцільним). Крім того, у процесі вибору проблеми дослідження, слід враховувати її актуальність та можливість вирішення.

Говорячи про постановку проблеми, слід мати на увазі, перш за все, те, що вона абсолютно не є тотожною простому формулюванню запитання щодо певної реальності. Будь-яка істинно наукова постановка проблеми органічно поєднує в собі два моменти: виявлення неповноти знання, що склалося у відповідній сфері, та хоча б у загальному вигляді, підхід до способу вирішення цієї неповноти. Іншими словами, проблема має, з одного боку, фіксувати прогалину, виявлену в системі знання, а, з іншого, – визначати напрямок, на якому ця прогалина може бути подоланою. Саме на цьому етапі частіше за все здійснюються методологічні помилки, що призводять до висунення псевдопроблем або істотно ускладнюють отримання результату [200, с. 62].

Проблеми відіграють низку функцій: актуалізації – надають дослідженню правової значущості; регуляції – як вихідний пункт дослідження впливають на розробку усіх розділів програми дослідження; методологізації – формулювання проблеми задає усьому дослідженню підходи та принципи, теорії та ідеї, що орієнтують компаративіста у

визначенні природи проблеми; прагматизації – коректне формулювання програми забезпечує практичний аспект усього дослідження [21, с. 152].

Обираючи відповідний напрям наукового пошуку, компаративісту слід визначитися з тим, які аспекти уже було досліджено іншими науковцями та в яких масштабах, зіставити їх висновки, виявити проблемні ситуації. З огляду на це, компаративіст повинен визначитися щодо того, який характер матиме його дослідження – глобальний чи ж об'єктом його пізнання буде окрема сфера правової реальності. Комплекс проблем, що вирішується компаративістом, утворює тему. Тематизація означає визнання певної сфери порівняльно-правових досліджень, що має значення для розвитку науки.

Постановка проблеми передбачає існування чогось невідомого, непізнаного. Але, у той же час, це «щось» має бути якось визначеним, виділеним, тобто про нього має бути якесь попереднє знання. Таким чином, знання проблеми – це знання особливого роду: воно є «знанням про незнання» [181, с. 420]. Зазначене свідчить, що проблеми, які будуть вирішуватися майбутніми дослідженнями, мають існувати об'єктивно, а не бути надуманими. Крім того, вирішення одних наукових проблем часто призводить до появи інших.

Процес постановки проблеми характеризується такими етапами:

Перший етап. У процесі формулювання проблеми важливого значення набуває постановка запитань. Запитання можуть бути ясно виражені або ні. Постановка проблеми – це, перш за все, процес пошуку питань, які, змінюючи один одного, наближають дослідника до найбільш адекватної фіксації невідомого і способів перетворення його на відоме. Це важливий момент постановки проблеми, але вона не вичерпує себе лише цим. По-перше, не будь-яке наукове питання є проблемою – воно може виявитися лише уточнюючим питанням, таким, що на теперішній час взагалі є не вирішеним наукою. По-друге, для постановки проблеми недостатньо одного запитання. Вимагається також виявлення підстав цього запитання. Важливе значення для формулювання проблеми має побудова образу, проекту

очікуваного кінцевого результату дослідження і «фону» цієї проблеми. Під «фоном» розуміються всі обставини, з якими пов'язана на даному етапі, а також буде пов'язана у подальшому, проблема та які впливають та будуть впливати на хід і результати дослідження [112, с. 36].

Другий етап полягає в оцінці проблеми. До оцінки проблеми належить визначення усіх необхідних для її вирішення умов (визначення методології дослідження, джерел отримання інформації тощо) [204, с. 33].

Третій етап – це обґрунтування проблеми. Його суть зводиться, по-перше, до визначення змістовних, ціннісних та генетичних зв'язків цієї проблеми з іншими – раніше вирішеними чи такими, що вирішуються одночасно з даною, а також виявлення зв'язків з проблемами, вирішення яких стане можливим у залежності від вирішення цієї проблеми. По-друге, обґрунтування проблеми – це пошук необхідності її вирішення, наукової або практичної цінності очікуваних результатів. Це необхідність порівнювати дану проблему з іншими в аспекті відбору проблем для їх вирішення з урахуванням важливості кожної з них для потреб практики і внутрішньої логіки науки. По-третє, обґрунтування проблеми включає висунення самим дослідником зауважень щодо існування проблеми та можливості її вирішення [204, с. 33].

Оцінюючи проблему порівняльно-правового дослідження, компаративісту не слід її переоцінювати. Для того, щоб уникнути цього, варто висувати заперечення проти проблеми.

Четвертий етап складається із структурування проблеми. Вихідним моментом структурування проблеми є її розщеплення, тобто пошук додаткових питань, без яких неможливо отримати відповідь на центральне проблемне питання. «Наука шукає шляхи завжди в один спосіб, – писав В.І. Вернадський, – вона розкладає складне завдання на більш прості, потім, залишаючи осторонь складні завдання, вирішує більш прості і тільки потім повертається до залишеного складного» [цит. за: 204, с. 33].

Крім того, компаративісту слід чітко дотримуватися логіки

дослідження. Особливо важливо уникати термінологічної плутанини при постановці проблеми та в процесі її вирішення, адже при проведенні порівняльно-правових досліджень вчений має справу з різними правовими системами.

Проблеми можуть виникати через недостатність знань про тенденції розвитку правових процесів (гносеологічні) та у зв'язку з дуалізмом думок компаративістів (предметні).

При виборі та визначенні проблеми дослідження виникає ряд типових помилок, що пов'язані з ототожненням теми і проблеми, зміщенням рівнів узагальнення (завдання дослідження мають конкретно-практичний характер, а проблеми порівняльно-правового дослідження – абстрактно-теоретичний) та ототожненням із завданнями дослідження (якщо мета орієнтує на кінцевий результат, то завдання повинні формувати запитання, на які необхідно отримати відповіді для реалізації цілей дослідження) [50, с. 158].

Мета дослідження визначає його теоретичну або прикладну орієнтацію [144]. Вона має бути чітко сформульованою, адже її невизначеність може викликати труднощі при оцінці результатів порівняльно-правового дослідження.

Завдання порівняльно-правового дослідження – це сукупність конкретних установок, спрямованих на аналіз та реалізацію проблеми. Воно має головні і додаткові вимоги до аналізу проблеми. Головні завдання дослідження визначають пошук відповіді на його центральне основне запитання: якими шляхами і засобами можна вирішити проблему? Може виникнути ситуація, коли висування додаткових гіпотез вимагає з'ясування ще якихось питань. Відповідно висуваються і додаткові завдання. Логіка порівняльно-правового дослідження обумовлена змістом проблеми. Отже, завдання дослідження являють собою змістовну, методичну й організаційну конкретизацію мети [144].

Програма порівняльно-правового дослідження обов'язково передбачає наявність певної наукової гіпотези. Гіпотеза – це науковообґрунтоване

уявлення про структуру об'єктів, характер елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування і розвитку [129]. Відповідно до кількісного співвідношення існує три типи гіпотез: точні, приблизні та попередні.

Слід погодитися з тим, що гіпотези – це відправні моменти для будь-якого дослідження, від них у прямій залежності знаходяться подальші етапи емпіричного дослідження. Крім того, формулювання гіпотез – це не марні теоретичні вправи, а розробка логічних вузлових моментів для збору й аналізу емпіричних даних. Якщо дослідником було сформульовано гіпотези, то емпіричні дані використовуються для їх перевірки, підтвердження або спростування. Якщо ж гіпотез із самого початку не було, то різко падає науковий рівень порівняльно-правового дослідження, а його результати й узагальнення зводяться до досить простих рекомендацій. Відповідно до висунутих гіпотез обирається конкретний інструментарій дослідження, формулюються запитання. Важливо, щоб усі гіпотези мали необхідний інструмент для свого вирішення [154].

Перевірка гіпотез здійснюється за рахунок отриманих у процесі порівняльно-правового дослідження фактів. Результатом такої перевірки буде або підтвердження гіпотези, або її спростування.

Не менш важливим елементом програми порівняльно-правового дослідження є визначення об'єктів порівняльно-правових досліджень – частини правової реальності, яка містить проблемну ситуацію.

Ю.О. Тихомиров зазначав, що «об'єкти порівняльного правознавства – не розумові завдання кабінетних вчених, а реальні загальноправові явища та процеси, що потребують аналізу, оцінки та прийняття адекватних державно-правових заходів і здійснення необхідних дій» [169, с. 41]. Цілком природно, із цієї причини, розмірковує автор, такі об'єкти виникають не епізодично, спонтанно. Скоріше за все, можна вести мову про безперервний процес руху, виникнення та зміни об'єктів порівняльного правознавства, який потребує систематичних спостережень, збору, використання інформації. Необхідність

у правильному осмисленні загальноправових явищ обґрунтовує потребу в організації серйозної роботи у цьому напрямі [169, с. 41].

У ході опису об'єктів порівняльно-правового дослідження необхідно вирішити ряд питань, а саме: з'ясувати їх просторово-часову визначеність; охарактеризувати об'єкти дослідження, тобто визначити тип порівнюваних правових об'єктів (інститут, процес); виявити одиниці дослідження об'єкта – елементарні частини, що містять проблемну ситуацію. Вибір об'єкта порівняльно-правового дослідження пов'язаний із питанням про кваліфікацію. Однакові проблеми в різних правових системах можуть вирішуватися різними галузями права або різними правовими інститутами. Завдяки кваліфікації до сфери дослідження компаративіста має потрапити все те, що пов'язане з об'єктом дослідження, незалежно від того, до якої галузі права воно належить [178, с. 103-107].

Одним з основних об'єктів порівняльно-правових досліджень є правові системи. Порівняння правових систем з урахуванням процесу їх формування та функціонування, основних принципів, джерел та їх соціальної основи є досить складним. Однак цей теоретичний рівень порівняння є завжди виправданим. Саме тут найбільш повно має прояв відносна самостійність порівняльно-правових досліджень [141, с. 48]. Об'єктами порівняльно-правових досліджень можуть також бути правові інститути. У системах права, що належать до різних сімей, не завжди можна знайти аналог інституту, що порівнюється. У такому разі необхідно здійснювати пошук інститутів, що вирішують схожі завдання в системах права. Правові норми, як правило, є об'єктом порівняльних досліджень з практичною метою, що не виключає і порівняльно-теоретичного вивчення цих «мікрооб'єктів». Наприклад, із практичною метою необхідно знати вік, при досягненні якого настає цивільна правоздатність у певних країнах порівняно з Україною, або строки позовної давності. При порівнянні відповідних норм робляться відповідні теоретичні або практичні висновки. Звичайно, можна і теоретично вивчити відповідні норми, встановити, якщо це необхідно, їх історичне,

економічне та інше коріння.

Головна теоретична проблема вивчення окремих норм полягає в оцінці норми в її контексті та поза контекстом, а також у можливості та необхідності у всіх випадках встановлення соціально-економічного змісту норми [166, с. 82]. Зміст правових норм у більшості випадків неможливо з'ясувати, не визначивши їх місця в системі нормативних актів і не зіставляючи їх із нормами інших галузей. Вивчення механізму дії норм у суспільстві, їх вплив на поведінку суб'єктів та впорядкованість відносин ускладнено множинністю неюридичних факторів. Соціокультурні традиції, домінуючі моральні цінності, релігійні, етичні та інші моменти іноді більшою мірою, ніж право, впливають на стан правопорядку (норми шаріату в мусульманських країнах, гірі в Японії тощо) [193, с. 398]. Головною характеристикою порівняння правових норм є їх соціальна та юридична ефективність.

Об'єктами порівняльно-правового дослідження можуть бути такі різного роду юридичні конструкції (ідеальні моделі), як склад правовідносин, склад правопорушення. У першому разі аналізуються суб'єкти порівнюваних відносин (їх правоздатність, дієздатність, коло самих суб'єктів), юридичні факти (їх склад, характеристика), що породжують виникнення, зміну та припинення правовідносин (юридичні наслідки), та юридичний зміст правовідносин, тобто сукупність прав і обов'язків, порядок їх реалізації, способи захисту прав та обов'язків, відшкодування шкоди тощо. При порівняльному аналізові складів правопорушень, зокрема злочинів, в аналогічних складах аналізуються особливості суб'єкта (коло суб'єктів, їх ознаки, вік тощо), об'єктивна сторона (коло та характеристика дій суб'єктів, характеристика злочинного результату тощо), суб'єктивна сторона (форма вини), об'єкт правопорушення [193, с. 398].

Наступним об'єктом порівняльно-правового дослідження можуть бути нормативно-правові акти: конституції, закони, інші акти вищих органів державної влади, державні договори й угоди, міжнародні договори. Зазвичай

мова йде про крупні акти, однорідні юридично. Це, головним чином, конституції та кодекси, хоча можуть бути й акти меншого значення [166, с. 81]. Нормативно-правові акти порівнюються з точки зору форми (структура, послідовність викладу) та юридичної сили, реальної ролі в регулюванні данного виду відносин. Вони є одним із найбільш поширених об'єктів порівняльно-правового дослідження, що пояснюється, головним чином, потребами законотворчості [127, с. 14].

Як об'єкти порівняльно-правового дослідження можуть розглядатися правові теорії, вчення, концепції, загальновизнані принципи, погляди. Як справедливо зазначає М.А. Дамірлі, системні дослідження зазначеної сфери пізнання, на жаль, є поки відсутніми. Вона інституційно не оформлена, проте варта того, щоб у найближчому майбутньому стати важливим науковим напрямом порівняльно-правових досліджень [44, с. 84].

Об'єктами порівняльно-правового дослідження можуть бути застосування правил законодавчої техніки, нормативно-правова термінологія, процедури підготовки та прийняття нормативно-правових актів тощо.

Програма порівняльно-правового дослідження має передбачати способи вивчення порівнюваних об'єктів. Графічний спосіб полягає у тому, що будується структура порівнюваних об'єктів та окремі їх елементи стають сферами для накопичення додаткової інформації. Класифікаційний спосіб зводиться до того, що множинність порівнюваних об'єктів при дотриманні певних правил розбивається на підмножинність, і знання будуються відповідно до кожної з таких підмножинностей. При аналітичному способі об'єкти поділяються на частини або підсистеми, і знання групуються так. Дисциплінарний спосіб дозволяє одні й ті ж правові об'єкти описувати з точки зору різних наукових дисциплін. Сутність категоріального способу полягає у тому, що при описі об'єктів знання можна згрупувати за категоріальним принципом, тобто як знання про властивості правових об'єктів, їх структуру, розвиток [157].

Програма передбачає попередній аналіз предмета порівняльно-

правового дослідження, який здійснюється на основі системного підходу, що передбачає вичленування складових предмета, виявлення характеру зв'язків між елементами, вплив різних факторів, закономірностей і тенденцій розвитку. Попередній аналіз предмета порівняльно-правового дослідження знижує невизначеність у розумінні предмета наукового пошуку. У цілому, під предметом порівняльно-правового дослідження слід розуміти співвіднесене вивчення конкретних правових явищ (об'єкта дослідження), орієнтоване на отримання узагальнень у вигляді типологій, класифікацій, моделей і встановлення міжсистемних правових взаємодій на основі виявлення та аналізу подібних та відмінних рис (загального, особливого та одиничного) за допомогою систематичного використання порівняльно-правової методології [40, с. 80].

Програма порівняльно-правового дослідження є документом, який розкриває проблемну ситуацію та процедуру її вивчення, в якому всебічно обґрунтовано методологічні підходи порівняльно-правового дослідження.

Роль програми порівняльно-правового дослідження є великою, однак її не слід перебільшувати. Вона виконує допоміжну функцію. Наука розвивається шляхом накопичення нових знань, які надає не емпіричне дослідження, а виключно наукова теорія. Наукова теорія – це завершена стадія дослідницького процесу, тоді як програма порівняльно-правового дослідження – це робочий механізм порівняльно-правового пошуку. Зібрані факти – це всього лише матеріал, з яким повинен працювати теоретик: опрацювати, інтерпретувати, довести, включити до теоретичного знання і перетворити їх з емпіричних фактів на наукові. Усі стадії роботи компаративіста відображено у головному документі – програмі порівняльно-правового дослідження. Програма належить до типу стратегічних документів наукового пошуку, мета яких – надати загальну схему або план майбутнього дослідження, викласти концепцію усього дослідження. Вона містить теоретичне обґрунтування методологічних підходів і методологічних прийомів вивчення порівнюваних явищ або процесів [51, с. 150].

Отже, на підготовчій стадії порівняльно-правового дослідження необхідно користуватися такими методологічними правилами – виробити програму дослідження, яка дозволить виокремити усі необхідні елементи наукової роботи; обов'язковими елементами програми порівняльно-правового дослідження мають бути: методологічна парадигма, проблема дослідження, мета, наявність чітко сформульованої гіпотези, визначення об'єкта, стосовно якого слід дотримуватись методологічних правих визначення порівнюваності/непорівнюваності, визначення предмета дослідження.

2.2. Методологічні правила визначення порівнюваності/непорівнюваності об'єктів порівняльно-правового дослідження

З огляду на те, що порівняльно-правові дослідження завжди будуються на використанні порівняльно-правового методу, слід визначити наявність провідної вимоги до об'єкта порівняльно-правового дослідження – порівнюваності. У зв'язку із цим, ключовим етапом пізнання є виокремлення та використання методологічних правил визначення порівнюваності/непорівнюваності об'єктів порівняльно-правових досліджень.

У сучасному світі існує велика кількість правових систем. Усі вони є унікальними, мають свою специфіку, відмінні риси, але, у той же час, особливо в умовах глобалізації, знаходяться у тісному взаємозв'язку, впливають одна на одну. Могутнім засобом вивчення цих явищ є порівняння. Незважаючи на те, що нині накопичено велику кількість матеріалу з порівняльного вивчення правових систем, досвід порівняльно-правових досліджень свідчить про те, що поки для них однією з головних проблем залишається проблема визначення порівнюваності/непорівнюваності окремих об'єктів дослідження.

Слід зазначити, що на цій проблемі зосереджували увагу у своїх роботах такі вчені-компаративісти, як Є. Врублевські, І. Емінеску, Ж. Сталев,

Д. Льюбер, М.М. Марченко та ін. Вважається, що найбільш масштабне дослідження у сфері проблеми непорівнюваності у правовій компаративістиці здійснено в роботі Єжи Врублевські, опублікованій в 1978 р. Він наводить перелік, який охоплює п'ять співвідношень об'єктів, що порівнюються: «порівнюваний», «схожий», «відмінний», «схоже (відмінно) в мірі...», «непорівнюваний» [34, с. 157]. Вчений виокремлює предметну та атрибутивну непорівнюваність. Досліджувані предмети умовно позначаються ним як L1 і L2. Предметна непорівнюваність включає два аспекти. Перший зводиться до того, що L1 і L2 непорівнювані у тому разі, якщо L1 і L2 не мають спільних рис. Другий аспект непорівнюваності полягає у тому, що L1 і L2 не належать до одного й того ж предмета досліджень. Атрибутивна непорівнюваність виникає у разі, якщо L1 і L2 не мають жодної спільної риси. З теоретичної точки зору «атрибутивна непорівнюваність» викликає два зауваження.

По-перше, ця непорівнюваність передбачає предметну порівнюваність, оскільки для констатації розбіжності суттєвих ознак L1 і L2, слід визнати, що L1 і L2 належать до одного типу, тобто не є непорівнюваними за предметом. По-друге, використання цієї концепції передбачає встановлення суттєвих ознак, за якими L1 і L2 непорівнювані. Встановлення «істотності» висуває проблеми, добре відомі із філософських досліджень. Зокрема, істотні ознаки будуть відрізнятися в залежності від того, який підхід застосовується в дослідженнях – текстовий, функціональний або змішаний [34, с. 162-163].

Основною проблемою для «предметної непорівнюваності» є прийняття певної типології предметів дослідження. І тут, як уявляється, у практиці компаративістських досліджень легше досягти згоди, ніж в теоретико-правовій сфері. Найбільш складною є «атрибутивна непорівнюваність» з урахуванням істотних описових ознак. Мова йде саме про встановлення того, що є істотною ознакою, при чому критерій цієї «істотності» може мати змішаний описово-оціночний характер [34, с. 166].

Є. Врублевські використовує також категорії «теоретична

непорівнюваність» – предмети дослідження L1 і L2 теоретично непорівнювані, якщо вони не задовольняють умови порівнюваності [34, с. 168] та «практична непорівнюваність» – L1 і L2 теоретично порівнювані, але це порівняння не має цінності.

Припустимо, що L1 і L2 теоретично порівнювані за описовими ознаками і предметом порівняння є певні інститути L1 і L2. Ці інститути складаються з однакових або аналогічних норм, яких сформульовано на мовах, що повністю підлягають перекладу і вони виконують в L1 і L2 абсолютно різні функції з урахуванням властивостей правової системи, елементами якої вони є. Якщо в такій ситуації компаративіст скаже, що порівнюваність, з текстуальної точки зору, «малозначуща», «уявна», «чисто формальна» або головне значення має функціональна протилежність, то матимемо справу з практичною непорівнюваністю. Вона виражає переконання у тому, що більш істотними є функціональні аспекти досліджуваних предметів, ніж їх формальні аспекти. Приймаючи припущення порівнюваності L1 і L2 за описовими ознаками, можна додати, що ці інститути обґрунтовуються протилежними (або достатньо різними) аксіологічними системами таким чином, що вони непорівнювані за оціночними ознаками. Ситуація «практичної непорівнюваності» зустрічається тоді, коли компаративіст визнає, що у зв'язку з непорівнюваністю за оціночними ознаками, порівнюваність за описовими ознаками у цьому разі є неістотною, стосується зовнішніх співпадінь тощо. Це означає, що перевага віддається аксіологічним критеріям [34, с. 169]. Є. Врублевські доходить висновку щодо того, що питання порівнюваності та непорівнюваності як з теоретичної, так і з практичної точки зору часто виглядає по-різному стосовно різних предметів дослідження та різних способів підходу до цих предметів [34, с. 170].

Предметами наростаючої міри складності є відповідно: норма права, правовий інститут, правова система у формальному сенсі, глобальна система у тому сенсі, що норми права утворюють інститути, а інститути – систему

права. Судження про порівнюваність і непорівнюваність стосовно предмета вищої міри складності можуть бути неприпустимими до «складових частин» цього предмета [34, с. 170].

Слід звернути увагу на дослідження, які здійснив із цієї тематики Р. Саллейль. Він встановив три етапи, що передують порівнянню. На першому етапі здійснюється відбір законодавства, що належать до порівнюваних інститутів, які досліджуватимуться. Потім здійснюється вивчення історії розвитку цих інститутів і, нарешті, їх місця в «живому праві», а не лише в текстах законів. Після цієї попередньої стадії починається власне порівняння, яке полягає у встановленні спільних рис, відмінностей і, головним чином, джерел запозичення законодавств, що порівнюються для визначення того, лежать в їх основі різні концепції чи одна-єдина [199, с. 178].

На «логічний аспект» проблеми порівнюваності звертав увагу у своїх дослідженнях В. Кнапп. На прикладі договору вчений показує, що при порівнянні правових інститутів форма невіддільна від змісту, в результаті чого формально-логічне порівняння не може привести до правильних результатів [66, с. 57]. В. Кнапп зупиняється на методологічних аспектах, які залишаються незмінними як при порівнянні в рамках однієї правової системи, так і тоді, коли мова йде про інститути, що належать до різних систем. Автор аналізує першу умову порівняння, а саме порівнюваність інститутів, тобто наявність поєднуючої ланки – *tertium comparationis*, яким є загальне поняття, що охоплює поняття, які порівнюються. Від вибору цього третього елемента, точніше від ступеня його узагальнення, залежить цінність результатів, отриманих у процесі застосування порівняльного методу [199, с. 196].

Однак, критерій вибору може встановлюватися тільки у кожному окремому випадку, в залежності від поставленої теоретичної або практичної мети. Проблему слід розглядати з різних точок зору, в залежності від того, чи полягає мета у виявленні фундаментальних розбіжностей між правовим

регулюванням в різних країнах чи, навпаки, у встановленні спільних рис, що мають значення для зовнішньої торгівлі, уніфікації права, викладання права тощо [199, с. 195-196].

Досліджуючи питання порівнюваності, І. Каленські зазначає, що наукове порівняння правопорядків та їх інститутів має бути не одноплановим, а багатоплановим. Потрібно (не змішуючи різні плани) порівнювати не лише зміст норм, але й правові форми. Необхідно, далі, порівнювати самі суспільні відносини, врегульовані цими нормами. Такий підхід потрібний не лише в інтересах самого процесу порівняння, але, головним чином, для наукового визначення провідної умови порівняння, якою є загальне поняття, що є *tertium comparationis*. Це особливо важливо, якщо правові норми схожі за своїм змістом, оскільки проникнення, що йде від феноменологічної форми до сутності явища, може виявити або виключити помилки, які обов'язково виникли б при простому порівнянні текстів [62, с. 243].

На думку Ж. Сталєва, орієнтація на порівняння за суспільними потребами і проблемами відкриває перед порівняльним пізнанням надзвичайно цікаві перспективи. По-перше, при обиранні як *tertium comparationis* суспільні потреби і проблеми, розширюються можливості правового порівняння. Порівнюваними між собою стають усі правові системи світу, незалежно від ступеня їх розвитку, від їх своєрідності і навіть від типу права, до якого вони належать. Спільна правова проблема утворює стрижень, довкола якого групуються різні рішення, що даються різними правовими системами. Таким шляхом утворюється всесвітня панорама, що показує, яку юридичну реакцію викликає в різних суспільствах одна і та ж проблема. По-друге, з точки зору проблемного порівняння, в сучасних державно-організованих суспільствах можна виокремити три основні групи суспільних потреб і проблем: специфічні тільки для даного суспільства; специфічні для даного і для інших суспільств, що належать до однієї суспільної формації; і, нарешті, деякі схожі суспільні потреби і проблеми,

притаманні будь-якому сучасному суспільству. Унікальним потребам і проблемам відповідають унікальні правові інститути. Саме в силу своєї унікальності вони знаходяться поза правовим порівнянням і не мають двійників [155, с. 29-30].

Виокремлюються різні цілі порівняльного правознавства або різні форми порівняння, а саме: описове порівняння – дослідження порядку вирішення конкретних проблем у праві не менше двох країн; прикладне або законознавче порівняння, за якого іноземне право досліджується з точки зору знаходження рішень для удосконалення національного права; контрастуюче порівняння, коли порівняння іноземного права з національним служить для виявлення кардинально відмінних концепцій та методів регулювання з метою кращого розуміння як системи іноземного права, так і своєї власної системи [135, с. 8].

Заперечує ідею глобального порівняння і вважає, що порівнюваність може досягатися не за рахунок порівняння цілих країн, а – окремих регіонів Р. Макрідіс. Він також стверджує, що порівняння містить у собі абстрагування. Конкретні ситуації і процеси як такі не можуть порівнюватися одне з одним. Порівнювати – означає виокремлювати певні типи і концепти і робити це за рахунок спотворення унікального та конкретного [цит. за: 147, с. 168]. Рациональне зерно у його словах є, і цю проблему також слід враховувати. Але не варто принижувати роль порівняння, головне, щоб мета завжди виправдовувала засоби.

Значення порівняння важко переоцінити. Як зазначає Л.А. Міцкевич, «в одному просторі можуть знаходитися «різновікові» системи (структури), які мають свій темп еволюції, і їх правильне об'єднання (наприклад, правових сімей, систем, національних, внутрішньонаціональних та інших правових явищ) прискорює розвиток як цілого, так і його складових частин...» [107, с. 65].

3. Петері, виокремлюючи етапи порівняння права, на перше місце ставить «встановлення порівнюваності, інакше кажучи, вибір критерію

порівняння (*tertium comparationis*), що дозволяє практично здійснити порівняння між явищами, що вивчаються [цит. за: 92, с. 92].

Залежність «порівнюваності» чи «непорівнюваності» від наявних у дослідника аналітичних концептів простежують у своїх дослідженнях А. Пшеворські та Г. Тюн [209, с. 55].

Рой Макрідіс сформулював основні вимоги до процесу порівняння:

по-перше, порівняння має відбуватися на абстрактному рівні. Відповідно, конкретні ситуації та процеси як самостійні об'єкти не можна порівнювати. Кожне явище необхідно розглядати як своєрідне; кожне виявлення чого-небудь є неповторним; кожен процес і кожна нація, так само, як і кожен індивід є унікальними. Порівняти їх – це означає обрати певні типи та поняття, здійснення цього обумовлює порушення їх своєрідності і конкретності;

по-друге, перед здійсненням будь-якого порівняння необхідно не лише визначити категорії та поняття, але також визначити критерії, індикатори компонентів соціальної та політичної ситуації, які пов'язані з проблемою, що аналізується;

по-третє, потрібно визначити критерії для адекватного зображення певних компонентів, які входять до загального аналізу або аналізу проблеми;

по-четверте, досліджуючи розвиток теорії політики, варто сформулювати гіпотези, які впливають або з контексту концептуальної схеми, або із самого формулювання проблеми;

по-п'яте, формулювання відносин між гіпотезами та їхнє дослідження може ніколи не знайти підтвердження, на відміну від емпіричних фактів. Гіпотеза або низка гіпотетичних відносин вважатимуться доведеними лише тоді, коли вони не будуть спростованими або фальсифікованими;

по-шосте, найкраще формулювати низку гіпотез, аніж окремі гіпотези. Єднальна ланка між загальним рядом гіпотез і соціальними відносинами має утворюватися за допомогою уточнення вимог, за яких можуть відбуватися будь-які чи усі можливі, перелічені у цій низці гіпотези;

по-сьоме, порівняльне вивчення, навіть якщо воно не виправдовує очікувань загальної теорії політики, може прокласти шлях послідовному розвитку теорії за допомогою: збагачення здатності до уяви, яка допомагає формулювати гіпотези; забезпечення засобів для тестування гіпотез; усвідомлення того, що ми приймаємо як належне те, що потребує пояснення;

по-восьме, найбільшою небезпекою у створенні гіпотез у поєднанні з порівняльним вивченням є необмежена площа можливих відносин. Цього можна уникнути, склавши сукупність фактів, які є важливішими для створення гіпотези до самого її формулювання. Така сукупність матеріалу може, сама по собі, допомогти побачити ті відносини, які є недоречними. Усе це примушує вивчати різноманітні факти більш контрольовано [цит за: 67, с. 122].

У компаративістиці порівняльні дослідження вивчають правовий світ, який не охоплений лише простою онтологією причинних і наслідкових зв'язків, а охоплює величезну кількість випадків продуктів дії суб'єктивного фактора. Крім того, порівняльне дослідження повинно обов'язково поєднувати загальні характеристики та конкретні деталі. Застосування формальних моделей для аналізу вимагає поєднання розгляду абстрактних теоретичних конструкцій із поясненням конкретних прикладів, окремих випадків, які здатні ілюструвати ці приклади. Результатом порівняння є ідентифікація, зіставлення певного правового явища з визначеним класом явищ, або визначення спільних та відмінних рис щодо того явища, яке аналізується [136, с. 17].

Доречними, уявляються, деякі критичні зауваження обґрунтовані Імре Сабо. Він стверджує, що загальне порівняння правових систем і порівняння галузей права не мають протиставлятися. Право завжди є цілісним конкретним соціальним явищем. Його поділено на частини – галузі права. Однак, було би помилкою перетворити кількісні відмінності, що існують у цьому контексті (тобто відмінності у даних цілого та частини), на відмінності якісні і на цій основі створити бар'єр між галузевою і теоретичною

юриспруденцією. Крім того, проста схожість систем джерел права не робить різні юридичні системи однорідними [137, с. 56].

Досліджуючи питання порівнюваності/непорівнюваності через інтерпретацію тріади «одне-друге-інше», О.Д. Тихомиров виявляє деякі особливості. По-перше, дихотомія «одне-друге» припускає порівнюваність різних об'єктів за принципом відповідності, можливість кількісного вивчення у межах певних загальних якостей, фіксацію наявності подібних якостей (загального) тощо, тобто все те, що є властивим порівнянню у його традиційному розумінні. По-друге, дихотомія «одне-друге-інше» спрямована на виявлення непорівнюваності об'єктів, їх зіставлення за принципом додатковості, відбиває можливість не порівняння, а зіставлення, фіксацію різних якостей, онтологічну данність різного як протилежного. По-третє, тріада «одне-друге-інше» дозволяє відображати, фіксувати, вивчати об'єкти у відносинах порівнюваності/непорівнюваності, які є властивими компаративним дослідженням, на відміну від порівняльних, орієнтованих тільки на порівнюваність, що вводить у наукове дослідження виявлення і вивчення непорівнянного як унікального і протилежного, необхідного для цілісного сприйняття і відображення світу. По-четверте, неприйняття у компаративному дослідженні «порівнюваності» або «непорівнюваності» фіксується принципом відносності – їхньої залежності від аспектів, координат, підстав, параметрів вивчення. У силу цих положень, наприклад, цілісність правового простору буде неповною без вивчення злочинності, що стосовно права є «другим», що доповнює правомірне, а «іншим» є соціальні регулятори. У правових нормах правопорушення фіксується через заборону, тобто через його відсутність – як правомірна бездіяльність, однак дія і бездіяльність непорівнювані явища тільки у певних відношеннях [168].

О.Д. Тихомиров виокремлює методологічне значення цих положень у такому. У літературі, як правило, як основа компаративного дослідження пропонується «вихід у метапозицію створення метамови стосовно тих або інших об'єктів, понять, текстів, що відбиває лише частину питання, оскільки

метапозиція і метамова припускають щось зовнішнє стосовно об'єктів, понять і текстів, і тому вони і ці метاپідстави є вже різними, що має враховуватися при такому підході. Крім того, зіставлення на основі метамови є виявленням порівнюваності, загального і розбіжностей тільки стосовно цієї підстави, причому виявляється те тільки спільність і розбіжність стосовно заздалегідь і штучно створеної метамови (теоретичної схеми). Різне у цьому разі виявляється тільки як не загальне, тоді як саме різне не досліджується [168].

Таким чином, у вищеназваних роботах розглянуто лише окремі аспекти таких явищ як правова порівнюваність/непорівнюваність, відсутнє визначення їх поняття, не вироблено відповідних методологічних правил, на підставі яких можна зробити висновок: ці об'єкти порівнювані чи непорівнювані.

Порівняння – це багатоаспектне явище, яке поділяється на багато видів. У зв'язку із цим, перед дослідником стоїть нелегкий вибір: яке саме порівняння застосувати? Тут потрібно виходити з теоретичних і практичних можливостей, але, у будь-якому разі, не можна уникнути спотворення. Із цього приводу можна навести слова А.Х. Саїдова: «Будь-яке порівняння торкається лише однієї сторони або лише кількох сторін порівнюваних предметів або понять, абстрагуючи тимчасово і умовно інші сторони» [141, с. 40]. Наприклад, дослідник прагне здійснити порівняння, об'єктами якого є правові системи. Зрозуміло, що в подібній ситуації він не може використовувати усіх можливих видів порівняння, оскільки йому доведеться розглядати ті або інші елементи системи в узагальненому вигляді, не деталізуючи.

У науці порівняльного правознавства існує багато видів порівняння. Вони встановлюються за допомогою різних критеріїв та сприяють найбільш повному пізнанню правової реальності. При реалізації кожного з видів порівняння необхідно обов'язково враховувати їх методологічні особливості, лише у цьому разі воно буде здійснено успішно.

Т. Шидер рекомендує застосовувати порівняння у комплексі двох його протилежних іпостасей: індивідуалізуючої, що дозволяє розглядати одиничне та особливе у факті та явищі, та синтетичної, що дає можливість провести логічну нитку мислення до виявлення загальних закономірностей. «Істинна плідність дослідження вимірюється його здатністю за допомогою «синтетичного порівняння» визначити нові, до цих пір невідомі, індивідуальності або його здатністю наповнювати абстрактні поняття конкретним змістом» [цит. за: 55].

«У своєму загальному значенні порівняння є дія, якою ми встановлюємо тотожність (схожість) і відмінність в предметах і явищах дійсності, у їх (цих предметів і явищ) відображеннях у розумі дослідника. Порівняти – означає відрізнити щось як рівне собі від іншого, а також, з іншого боку, – знайти в іншому те ж саме або схоже з ним» [176, с. 120]. Таким чином, процес порівняння передбачає виявлення схожих та відмінних рис у досліджуваних об'єктах.

Під час підготовки і здійснення порівняльно-правових досліджень необхідно суворо дотримуватися вимог, відповідно до яких об'єкти порівняння мають бути порівнюваними, інакше між ними в обов'язковому порядку має існувати прямий зв'язок [167, с. 13].

Слушними, уявляється, видаються зауваження О.Я. Баскакова та М.В. Туленкова, які зазначають, що в процесі здійснення порівняння слід дотримуватися двох вимог. По-перше, порівнюватися мають лише такі явища, між якими може існувати певна об'єктивна спільність. Не можна порівнювати заздалегідь непорівнюване, оскільки це ні до чого не приведе. По-друге, при дослідженні об'єктів їх порівняння повинне здійснюватися за найбільш важливими, істотними (у плані конкретного історичного завдання) ознаками. Порівняння за неіснуючими ознаками легко може призвести до неправильних результатів [21, с. 88].

При здійсненні порівняльно-правових досліджень пропонується застосовувати такі методологічні правила визначення порівнюваності

досліджуваних об'єктів:

1) порівнюваність є можливою лише внаслідок дотримання відповідності між видом порівняння та масштабами дослідження. Наприклад, регіональне порівняння має проводитися лише у межах певного регіону (об'єктом можуть бути країни СНД, скандинавські країни), глобальне – у світовому масштабі. Порушення цього правила призводить до спотворення мети дослідження і диспропорції об'єктів. Рациональне співвідношення «вид-масштаб» дозволяє уникнути «методологічної непорівнюваності» (об'єкти мають спільні ознаки, однак належать до різних субстанціональних утворень, у зв'язку з чим неможливим є їх механічне вичленення у конкретній ситуації – порівнюючи країни Латинської Америки в рамках регіонального порівняння, не можна включити до числа досліджуваних об'єктів одну із скандинавських країн);

2) порівнюваними визнаються об'єкти, що належать до одного рівня та виду (правило однопорядковості). Здійснення порівняння правових об'єктів є можливим за умови належності їх до одного рівня та виду. Порівнянню підлягають лише однопорядкові об'єкти. Важко передбачити результат за умови порівняння норм з інститутами чи галузями права тощо. Методологічна роль указанного правила полягає у тому, що завдяки його застосуванню можна визначити порівнюваність або непорівнюваність правових об'єктів. Для дотримання цього правила застосовується виокремлення в процесі здійснення порівняльно-правових досліджень макрорівня та мікрорівня.

Для порівняльної методології є досить відчутною проблема зіставлення базових одиниць аналізу – галузей права, окремих інститутів, норм тощо. Такі одиниці мають бути рівноцінними або незалежними і лише тоді вони можуть бути зіставлені з певним еталоном порівняння [67, с. 121]. Дотримання правила однопорядковості передбачає ієрархічну підпорядкованість правового інструментарію (внаслідок чого норми мають порівнюватися з нормами, інститути з інститутами) та його видову

обумовленість (судову гілку влади Росії можна порівнювати із судовою гілкою влади України, але не з виконавчою чи законодавчою).

Якщо об'єкти належать до різних рівнів та видів, виникає правова непорівнюваність у зв'язку з порушенням «технічного правила», сутність якого полягає в необхідності визначення приналежності об'єкта до певного сегмента правової системи і, у відповідності до цього, порівняння з аналогічно влаштованим об'єктом іншої системи.

При порівнянні правових норм у різних країнах впливає низка проблем. Правова норма складається із певних частин: гіпотези, диспозиції, санкції, і цілком можливе порівняльне дослідження не тільки окремої норми, але й її частини, наприклад, порівняння санкцій. Основна теоретична проблема вивчення окремих норм, на думку А.А. Тилле, полягає в оцінці норми в її контексті або поза контекстом, а також у можливості та необхідності в усіх випадках встановлення соціально-економічного змісту норми [166, с. 82].

Відомий угорський юрист Д. Ерші із цього приводу використовує такий яскравий приклад: порівнюючи шматки металу від мосту Ватерлоо із шматками металу від Ейфелевої вежі, не можна отримати жодних уявлень про об'єкти в цілому. Так і порівняння окремих норм різних правових систем не дає уявлення про систему в цілому. А звідси він робить висновок: «Чим більші відмінності насамперед між соціально-економічними умовами і потім між розвитком права і юридичними традиціями, тим більшими повинні бути одиниці порівняння, тобто потрібно йти до більш глибоких коренів» [цит. за: 166, с. 83]. Отже, у процесі здійснення порівняльно-правових досліджень необхідно дотримуватися правила однопорядковості, але з обов'язковим комплексним урахуванням усього підґрунтя порівнюваних явищ;

3) об'єкти порівнювані у тому разі, якщо вони мають подібні та відмінні риси. Подібність – це схожість об'єктів за певними параметрами.

Перш за все слід зазначити, що наявність хоча б однієї спільної риси є обов'язковою передумовою порівняння. Без цього здійснювати порівняння

неможливо. Стосовно відмінних рис справа полягає в іншому. Компаративіст досліджує об'єкти в різних країнах, – відповідно вони виникали і розвивалися під національним впливом і тому не можуть бути ідентичними. Ситуація, коли об'єкти не мають жодної спільної риси, зустрічається досить рідко. Перш за все, вона є можливою при мікропорівнянні;

4) порівнюваними визнаються об'єкти, що мають єдине соціальне та правове призначення. Порівнюваність залежить не лише від зовнішньої подібності, але й від того, яку роль відіграє досліджуваний об'єкт у різних сферах буття. Важливим є, щоб явище, яке вивчається мало не лише закріплений правовий статус, але й реальне втілення в життя;

5) порівнюваними визнаються об'єкти, що знаходяться в одній сфері (правовій, соціальній, культурній, економічній). Правило стосується розмежування сфер знаходження об'єкта. При цьому слід враховувати два моменти. По-перше, якщо об'єкт знаходиться виключно в одній сфері – не можна порівнювати його з об'єктом, що знаходиться в іншій сфері. По-друге, якщо об'єкт знаходить своє відображення у різних сферах, його можна порівнювати з іншим об'єктом тільки пропорційно такому впливові.

Економічні, політичні, соціальні та культурні фактори також визначають порівнюваність правових об'єктів. Так, політична система США характеризується багатопартійністю та стійкими демократичними традиціями, соціальна система – активним громадянським суспільством; в арабських країнах правова система зазнає активного впливу ісламу; економічна система країн Африки характеризується відсталістю; культурна система країн Далекого Сходу знаходиться під значним впливом конфуціанства, буддизму, даосизму та інших політико-етичних учень. Знаючи визначальні характеристики порівнюваних правових систем, можна виявити в них подібності та відмінності.

6) при визначенні порівнюваності правових об'єктів слід враховувати регіональні особливості утворення та функціонування даного об'єкта в різних країнах. При цьому необхідно порівнювати особливості конкретної

правової системи не тільки зі світовими тенденціями у цій сфері, але й з особливостями правового розвитку регіону, до якого належить та чи інша держава. Так, Україна має розглядатися у порівняльно-правовому аспекті з країнами Європи, тобто в рамках особливостей європейського регіону. Серед останніх слід відзначити тривалий вплив християнської релігії і моралі на правову систему і відповідно на основні тенденції діяльності держави. Причому Західна та Центральна Європа перебувала під впливом переважно католицизму, а Україна та ряд інших держав Східної Європи – під впливом православ'я, ставлення якого до держави слід враховувати як регіональну особливість [1, с. 102].

Окрім релігійних регіональних відмінностей у рамках європейського континенту можна прослідкувати регіональні особливості впливу різних філософських течій на правові системи.

Наприклад, важливою тенденцією формування управлінської системи слід вважати суттєвий вплив французької адміністративної моделі часів Наполеона на більшість країн Західної Європи, які після закінчення наполеонівських війн не ліквідували повністю нав'язаної їм моделі управління суспільством, а, навпаки, удосконалювали й поширювали її. Недаремно адміністративну модель Західної Європи інколи називають «наполеонівською» або «французькою». Для формування сучасної адміністративної системи європейських країн велике значення мали філософські ідеї щодо політичної організації суспільства та ролі держави у розв'язанні соціальних завдань, зокрема, концепція Макса Вебера. Натомість у Східній Європі на формування адміністративних структур та характер адміністративної діяльності значний вплив справили марксистські ідеї та їх практична реалізація. Починаючи з 1917 р., Центральна Європа перебувала під ідеологічним впливом як марксистської ідеології, так і веберівських ідей, а тому адміністративні моделі країн цього регіону за різних історичних періодів мали значну специфіку [1, с. 103]. Такі регіональні особливості мають враховуватися у порівняльно-правових дослідженнях. Не

усвідомлюючи ідеологічно-філософського підґрунтя формування тієї чи іншої правової системи, не можна порівнювати її інститути [10, с. 17].

Економічні чинники впливу на правові системи також можуть мати регіональні особливості. Знову ж таки, в рамках Європи майже завжди більш-менш чітко можна прослідкувати функціонування різних типів економічних систем: Західноєвропейської системи – з її акцентуванням уваги на приватній власності, індивідуалізованому виробничому процесові, значній увазі науково-технічному прогресу тощо; та Східноєвропейської системи, що базується на общинному типові виробництва, колективній власності, консервативності засобів виробництва тощо. Важливість впливу економічних чинників на розвиток правових систем можна досить яскраво продемонструвати на прикладі розвитку міського права. Саме бурхливий економічний розвиток міст Західної Європи привів до створення та стрімкого поширення специфічного права міст на самоврядування – магдебурзького права.

Ряд факторів можуть впливати на те, що явища правової реальності можуть визнаватися непорівнюваними у рамках конкретного порівняльно-правового дослідження.

Так, об'єкти можуть мати схожі параметри, але вони не охоплюються метою дослідження. У процесі глобалізації більшою або меншою мірою, відбувається вплив одних правових систем на інші, внаслідок чого спостерігаються деякі схожі елементи регулювання певних питань. На теперішній час немає «закритих цивілізацій» – таких, що розвиваються виключно в рамках державних кордонів, не підпадаючи під зовнішній вплив. Наявність схожих рис у досліджуваних об'єктах не може бути безумовною констатацією їх порівнюваності, оскільки мета дослідження може не зачіпати цих параметрів. Порівнюючи об'єкти, дослідник підпорядковує себе певній меті, яка змушує абстрагуватися від інших характеристик, наслідком чого і є правова непорівнюваність.

Непорівнюваність може виникати в результаті унікальності об'єкта,

тобто відсутності аналога в інших правових системах. Як унікальний можна розглядати і інститут «священної власності» (власність богів) в індуському праві.

Ю.О. Тихомиров влучно зазначає, що кожна країна накопичила, зберегла та примножила свої правові концепції, традиції правової культури, специфічні юридичні інститути. Їх можна виявити як у правотворчій та правозастосовній, так і в правозабезпечуючій сферах. У кожного народу та держави є своя правова «візитна картка» [169, с. 13-14]. У зв'язку із цим, науковець виокремлює чотири види національно-правових відмінностей: а) органічні, постійні (відображають національно-історичні традиції тощо); б) відносно стійкі (за набором та співвідношенням джерел права тощо); в) історично тимчасові, викликані умовами перехідного періоду, специфікою рівня економічного і соціального розвитку; г) політико-ситуаційні, обумовлені курсом держав та їх повноважень у правовій сфері всередині країни та за її межами [169, с. 20].

Незважаючи на те, що унікальність об'єктів є констатацією їх непорівнюваності, традиційні відмінності об'єктів порівнюваних правових систем слід об'єктивно та ретельно вивчати під час здійснення порівняльно-правового дослідження. Їх не варто ігнорувати, оскільки вони є національно-правовим здобутком держави та впливають у цілому на інші її елементи.

Відсутність *tertium comparations* у момент порівняння констатує непорівнюваність правових об'єктів, оскільки без нього порівняння є логічно неможливим. У структурі порівняння виокремлюють три елемента: а) те, що порівнюється; б) те, із чим порівнюється; в) ознаки, які є спільними для порівнюваних явищ. Третій елемент порівняння (спільні ознаки) позначається доволі стандартно – термінами «підстава порівняння» або «*Tertium comparationis*». Для перших двох елементів порівняння у науковій літературі використовуються різні терміни: прототип, суб'єкт порівняння – образ порівняння, суб'єкт – об'єкт, суб'єкт – предикат, референт – агент, компаратив – компаративит, об'єкт – образ [121].

«*Tertium comparationis*» має свою диференційовану сферу призначення. Можна виокремити три його варіації: а) рабелівська інтерпретація «*tertium comparationis*» як нейтрального референта порівняння, що є «лезом Оккама» – принципом редукції, що повинен забезпечити деконтекстуалізацію порівняльно-правових досліджень і змістовність порівняння – тобто його спрямованість безпосередньо на універсальні правові смисли; б) інтерпретація старого канона, визначальною особливістю якого є дуалізм – з одного боку, «*tertium comparationis*» є елементом функціонального метода, що забезпечує його стабільність і спрямованість на досягнення головної цілі – обґрунтування і підтвердження презумпції ідентичності, а з іншого, – «*tertium comparationis*» виступає в якості самотійної предметності правильного (кращого, ідеального) права, оцінка на відповідність якому забезпечує змістовну наповненість порівняння; в) «*tertium comparationis*» як економічно ефективне (ідеальне) право, – експлікація другої варіації «*tertium comparationis*», метою якої є подолання її логічного протиріччя [174, с. 357].

Констатацією непорівнюваності об'єктів є відсутність причинного зв'язку між досліджуваними об'єктами. Це правило означає, що об'єкти не пов'язані ні сферою застосування, ні функціональною спрямованістю, ні будь-якими іншими сутнісними рисами [15, с. 48].

Неможливо здійснити порівняння і у разі, коли один із об'єктів знаходиться під ідеологічним, релігійним та іншим впливом, внаслідок чого неможливо об'єктивно виокремити його якості.

Непорівнюваність виникає також у разі, коли критерії порівняння не охоплюють головних ознак предмета дослідження. Порівняння не є самоціллю. Воно служить кращому розумінню деяких аспектів правових систем. Головні ознаки об'єктів дослідження – це ті, що притаманні саме цим об'єктам у даних умовах часу і простору. Якщо дослідник порівнюватиме лише побічні, випадкові властивості об'єкта, то, по-перше, він не з'ясує сутність явища і, по-друге, може виникнути ситуація, яка полягає у тому, що ці додаткові якості є всього лише національною специфікою і жодним чином

не впливають на об'єкт «у чистому вигляді».

Слід враховувати, що при нормативному порівнянні зовні ідентичні поняття мають різне значення. У різних правових системах одні й ті ж самі явища можуть позначатися різними поняттями або різні об'єкти одними й тими ж поняттями. Для визначення порівнянності зовні ідентичних понять необхідно враховувати специфіку перекладу терміна з іноземної мови, вивчити доктринальні здобутки країни, її політичний курс, правову орієнтацію.

Проблема непорівнюваності у правовій компаративістиці існувала, існує й існуватиме. На це є свої об'єктивні причини. Проте важливим є результат, – до чого призводить правова непорівнюваність? Слід назвати деякі її негативні наслідки. Непорівнюваність викликає обмеженість правових досліджень – у процесі виконання поставлених цілей дослідник натикається на «підводні рифи», тобто на явища, процеси, об'єкти, аналоги яким він не може знайти і, таким чином, провести всебічний аналіз у порівняльному вимірі. Крім того, одним із наслідків непорівнюваності є неможливість критичного осмислення – якщо немає із чим порівнювати, то як можна визначити позитивні та негативні ознаки об'єкта. І, нарешті, правова непорівнюваність спричиняє непрогнозованість досліджуваного матеріалу – не можна передбачити, якою буде подальша доля об'єкта, оскільки немає апробації впливу на нього тих чи інших факторів.

Висновки до другого розділу

1. На підготовчому етапі порівняльно-правового дослідження програма дослідження задає ідеал наукового пояснення та організації знання, а також формулює умови, при виконанні яких знання розглядається як достовірне і доведене. У рамках програми порівняльно-правового дослідження формулюються базові положення компаративістського дослідження, його найважливіші передумови. Вона охоплює усі явища та вичерпно пояснює усі

факти. Вона є доволі стійким утворенням.

Таким чином, на підготовчому етапі порівняльно-правового дослідження, перш за все, необхідно виробити програму дослідження, обов'язковими елементами якої мають бути: методологічна парадигма, проблема дослідження, мета, наявність чітко сформульованої гіпотези, визначення об'єкта, стосовно якого слід дотримуватися методологічних правих визначення порівнюваності/непорівнюваності правових об'єктів, визначення предмета дослідження.

2. При визначенні порівнюваності правових об'єктів слід керуватися такими методологічними правилами: порівнюваність є можливою лише внаслідок дотримання відповідності між видом порівняння та масштабами дослідження; порівнюваними визнаються об'єкти, що належать до одного рівня та виду (правило однопорядковості); об'єкти порівнювані у тому разі, якщо вони мають подібні та відмінні риси; порівнюваними визнаються об'єкти, що мають єдине соціальне та правове призначення; порівнюваними визнаються об'єкти, що знаходяться в одній сфері (правовій, соціальній, культурній, економічній); при визначенні порівнюваності правових об'єктів слід враховувати регіональні особливості утворення та функціонування даного об'єкта в різних країнах.

3. Методологічні правила визначення непорівнюваності правових об'єктів полягають у такому: об'єкти можуть мати схожі параметри, але вони не охоплюються метою дослідження; відсутність аналога в інших правових системах; відсутність *tertium comparationis* у момент порівняння констатує непорівнюваність правових об'єктів, оскільки без нього порівняння є логічно неможливим; відсутність причинного зв'язку між досліджуваними об'єктами; один із об'єктів знаходиться під ідеологічним, релігійним та іншим впливом, внаслідок чого неможливо об'єктивно виокремити його якості; критерії порівняння не охоплюють головні ознаки предмета дослідження; при нормативному порівнянні зовні ідентичні поняття мають різне значення.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ЗА РІВНЯМИ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Методологічні правила емпіричного рівня порівняльно-правового пізнання

3.1.1. Методологічні правила збору інформації

Емпіричний рівень наукового пізнання – це вихідний етап наукового пізнання, його основа, яка забезпечує зв'язок знання з реальністю. При здійсненні будь-якого наукового дослідження необхідно встановити та накопичити факти. У протилежному разі неможливо буде здійснити жодне дослідження. Саме тому збір наукової інформації є ключовим етапом емпіричного рівня порівняльно-правових досліджень, від успішного здійснення якого багато в чому залежить успіх усієї науково-дослідницької діяльності. Проблема вибору коректних та достовірних наукових фактів потребує дотримання певних методологічних правил.

Поняття «факт» має такі значення: це те, в істинності чого не можна сумніватися, дещо очевидне та істинне, а також таке, що не виключає свого обґрунтування та підтвердження [53, с. 153]; деякий фрагмент дійсності, об'єктивні події, результати, що належать до об'єктивної реальності («факти дійсності») або до сфери свідомості і пізнання («факти свідомості»); знання про яку-небудь подію, явище, достовірність яких доведено, тобто синонім істини; пропозиція, що фіксує емпіричне знання, тобто отримане у ході спостережень та експериментів [79]. Таким чином, факт – це об'єктивна достовірна інформація про об'єкти пізнання, отримана у ході організованої наукової діяльності.

Однією з найголовніших складових процесу порівняльно-правового дослідження є збір інформації. Починаючи компаративістське дослідження,

науковець повинен шукати факти, керуючись метою, закладеною у постановці проблеми порівняльно-правового дослідження.

У науковому пізнанні факти відіграють двояку роль: по-перше, сукупність фактів утворює емпіричну основу для висунення гіпотез і теорій; по-друге, факти мають вирішальне значення у підтвердженні теорій (якщо вони відповідають сукупності фактів) або їх спростуванні (якщо тут немає відповідності) [79]. Наведені міркування підкреслюють вирішальне значення фактів у науковому дослідженні, адже без них здійснити пізнання неможливо і саме факти визначають його напрямок.

Досліджуючи природу факта, можна констатувати, що його структура є неоднорідною. У зв'язку із цим він не є статичним утворенням. Факт – це не обов'язково результат, факт – це також процес. Процесуальність факту задають ті відносини, які існують між його компонентами. До того ж, ці взаємовідносини мають достатньо складний характер. Поглянемо, наприклад, на взаємозв'язки лінгвістичного компонента і матеріально-практичного. Очевидно, що ці компоненти впливають один на одного. У лінгвістичному компоненті завжди присутні вираження певного фрагменту дійсності, які сприяють розробці технічних засобів для пізнання цього фрагмента. Складніше виявити вплив лінгвістичного компонента на перцептивний. Однак, не визнати такий вплив, тобто не визнати, що наші знання не впливають на наше сприйняття світу, не можна. Ця взаємодія і змушує розуміти факт у плані його результативної процесуальної єдності [74, с. 118-119]. Отже, лінгвістичний, матеріально-практичний та перцептивний елементи факту тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені.

Австралійський юрист Л. Сертома спробував класифікувати труднощі, з якими зустрічається законодавець при використанні порівняльно-правових даних. Він поділив їх на чотири групи: формальні, психологічні, прагматичні та освітні [цит. за: 141, с. 105]. Труднощі збору та пошуку відповідної інформації та мовні труднощі належать до першої групи. Власне, виокремлення та дотримання методологічних правил на стадії збору

інформації багато в чому дозволить подолати ці формальні труднощі. До другої групи належать сталі установки. Труднощі в отриманні готових прикладних висновків та моделей становлять третю групу. Незадовільна підготовка й кваліфікація осіб, які беруть участь у законодавчому процесі – четверта група труднощів.

Під час збору фактів необхідно враховувати принципи, що лежать в основі дослідження правових об'єктів. Крім того, як уже зазначалося, методологічні правила багато в чому обумовлюються принципами дослідження. Їх кількість може бути досить великою, однак варто назвати найбільш основні [177]. Принцип детермінізму полягає в тому, що зовнішні причини діють через внутрішні умови. Говорячи про принцип об'єктивності, слід зазначити, що він включає до свого змісту визнання об'єкта порівняльно-правового пізнання незалежно від суб'єкта, принципову здатність об'єкта бути пізнаним, наявність відповідних логічних засобів пізнання і можливість активного впливу на об'єкт дослідження на основі отриманих знань. Об'єктивне ставлення до досліджуваних фактів дозволить здійснювати порівняльно-правові дослідження на високому науковому рівні, сприятиме розвитку не тільки порівняльного правознавства, але й юридичної науки у цілому. В історії розвитку національної порівняльно-правової науки уже був період, коли вона використовувалася з пропагандиською метою, в основному з метою критичної оцінки іноземного права та «промотування» правової системи соціалізму [169, с. 26]. Принцип інваріантності полягає у спроможності об'єкта залишатися незмінним, незважаючи на будь-які перетворення, що обумовлені законами збереження речей, властивостей і відносин. Принцип відповідності означає дотримання послідовності знань між стадіями перетворення інформації у процесі порівняльно-правових досліджень. При відтворенні цілісності правових об'єктів та зведенні воедино симетрично парних категорій використовується принцип додатковості.

Говорячи про важливу роль наукових фактів, В.І. Вернадський писав:

«Очевидно, в науці, так влаштованій, тільки частина її тверджень може вважатися загальнообов'язковою і непорушною. Але ця частина охоплює і пронизує величезну сферу наукового знання, оскільки до неї належать наукові факти – мільйони фактів. Кількість їх неухильно зростає, вони вибудовуються в системи і класифікації. Ці наукові факти становлять головний зміст наукового знання та наукової роботи. Вони, якщо правильно встановлені, є безперечними і загальнообов'язковими. Поряд із ними може бути виокремлено системи певних наукових фактів, основною формою яких є емпіричні узагальнення. Це той основний фонд науки, наукових фактів, їх класифікацій та емпіричних узагальнень, який за своєю достовірністю не може викликати сумнівів і різко відрізняє науку від філософії і релігії. Ні філософія, ні релігія таких фактів і узагальнень не створюють» [цит. за: 183, с. 360]. Наведені міркування дозволяють відмежувати науку від інших сфер. Визначальним критерієм у цьому разі є наукові факти. Завдяки таким властивостям як безперечність та загальнообов'язковість вони дозволяють вибудувати цілісну систему наукового знання.

Значення інформації в реаліях сьогодення постійно зростає, що пояснюється посиленням вимог до обґрунтованості порівняльно-правових досліджень. Компаративісту слід знайти найбільш значущу та актуальну інформацію для цього дослідження.

Слід пам'ятати, що інформація, отримана під час порівняльно-правових досліджень, має певні характеристики. Перш за все, мова йде про кількість інформації. У цьому разі, потрібно враховувати два моменти – достатній об'єм фактів, що задовольняє умови дослідження, та рівень відповідності інформації вимогам пізнання. Не менш важливою характеристикою є зміст інформації. Вона виражає значення отриманих фактів. Безперечно, цінність інформації є ключовою характеристикою, оскільки від неї залежить результативність дослідження, його ефективність та здатність збагатити науку новими концептуальними положеннями. Із цінністю тісно пов'язана така характеристика, як якість інформації. Визначити її можна за допомогою

таких властивостей як достовірність, ясність, достатність, системність, комплексність, своєчасність.

Для того, щоб забезпечити порівняльно-правове дослідження найбільш значущою інформацією, необхідно визначити, яка саме інформація потрібна і знати джерела інформації та доступ до них [102, с. 151]. Отже, стадія збору інформації передбачає вирішення таких основних завдань: забезпечення збору інформації в об'ємі, передбаченому програмою порівняльно-правового дослідження та збір цінного, достовірного, доступного, достатнього, систематизованого фактуального базису, який правильно відображує досліджувані об'єкти та виражає їх сутнісні характеристики.

Кількісні дані, якими оперує дослідник, характеризуються такими показниками, як номінальні, порядкові та інтервальні дані. Номінальні дані передбачають найменування об'єкта за допомогою набору дискретних категорій, що дозволяють розмежувати різні об'єкти. У свою чергу, порядкові дані збираються у відповідності до порядкового рівня виміру, що надає більше інформації, оскільки дозволяє не лише категоризувати, але й ранжувати (упорядкувати) об'єкти. Інтервальні дані отримуються з використанням інтервальних вимірів, тобто рівних інтервалів між встановленими двома вимірами. Інтервальний вимір дозволяє не лише класифікувати (номінальний вимір) та впорядкувати (порядковий вимір) об'єкти, але й встановити наскільки більшою або меншою кількістю вимірюваної властивості, порівняно з іншими об'єктами, вони характеризуються. Важливою проблемою, яка виникає під час відбору матеріалу, є питання про встановлення необхідного об'єму. У рамках кількісного дослідження процедура обмеження об'єму даних встановлюється ще до збору інформації, в якісному – обмежувальні процедури застосовуються після того, як дослідник зібрав той чи інший масив матеріалів, який на етапі збору повинен бути максимально об'ємним і містити достатній об'єм інформації для реалізації усіх потенційних можливостей якісного компаративного аналізу [109].

Одним з основних джерел інформації у рамках порівняльно-правових досліджень є документи. Значущість цього джерела інформації полягає в тому, що воно містить у собі дані про об'єкти, події, явища об'єктивної реальності. Однак, слід урахувувати специфіку цього джерела, яка полягає в тому, що поряд із відображенням об'єктивної дійсності, воно містить суб'єктивний погляд на відображені факти, події, явища упорядника документа.

Під час роботи з документальними джерелами компаративісту в них слід знайти актуальну інформацію про порівнювані об'єкти, визначити її зміст і ступінь наукової якості – надійності та достовірності.

Методологічні правила роботи з документами можна звести до такого:

1) слід розмежовувати саму подію та оцінки щодо неї. При здійсненні порівняльно-правових досліджень, безсумнівно, варто віддавати перевагу фактуальному матеріалу, аніж думкам про нього;

2) потрібно проаналізувати наміри упорядника документів, що підлягають порівняльно-правовому вивченню;

3) важливо знати, з якого джерела отримано інформацію для створення досліджуваного документа – факти, інші джерела;

4) варто з'ясувати за яких умов було складено документ, що підлягає вивченню; яким чином на цей процес вплинула загальна політична обстановка. Означені фактори значною мірою впливають на об'єктивність відображеної в документах інформації, тому їх слід враховувати.

5) слід перевірити ступінь надійності інформації – виключити таку, що взята із сумнівних джерел або ступінь наукової придатності якої має низький рівень;

6) слід використовувати інформацію з документального першоджерела або перевірених даних;

7) варто встановлювати взаємозв'язок документальної інформації з іншою інформацією, належність якої достовірно визначено [16, с. 353].

Робота із будь-якими документами, а особливо з документами іншої

правової системи, передбачає інтерпретацію понять, які вони вміщують. Інтерпретація понять, що будуть використовуватися компаративістом у порівняльно-правовому дослідженні, складається з теоретичної (передбачає наукове визначення термінів) та емпіричної (пошук емпіричних визначень теоретичних понять) інтерпретації. Процедура інтерпретації виконує подвійну функцію: по-перше, вона дає змогу уточнити категоріальний апарат, що використовуються у порівняльно-правовому дослідженні; по-друге, усуваючи абстрактне сприйняття правової реальності, надає необхідний зміст поняттям та термінам.

На стадії збору інформації слід враховувати факт соціологічної «орієнтації» порівняльного правознавства, яка тягне за собою два важливих наслідки: по-перше, значно розширює сам предмет дослідження, а це, у свою чергу, вимагає розширення методологічного інструментарію порівняльного правознавства; по-друге, змінюється підхід до традиційного предмета дослідження; порівняння повинне йти далі, не обмежуючись законом, охопити судову практику і не тільки її, говорячи більш узагальнено, усю сферу застосування закону. Необхідно, таким чином, встановлювати дійсну значущість предмета дослідження, а не обмежуватися аналізом тієї абстрактної ролі, яку йому відводять у тексті закону. У зв'язку із цим особливого значення набувають такі соціологічно орієнтовані види порівняння, як вивчення правосвідомості, правозастосовчої діяльності, ролі юридичних професій, а також функціональне порівняння. При цьому для компаративіста важливого значення набуває використання таких соціологічних методів дослідження як статистика, анкетування тощо [142, с. 96-97]. Зазначені обставини свідчать про глобальний характер порівняльного правознавства. Саме тому, при здійсненні компаративного дослідження слід залучати методологічний інструментарій інших наук з метою повного та всебічного дослідження правової реальності.

Вивчаючи питання про використання соціологічних методів у порівняльно-правовому дослідженні, необхідно також розглянути питання

про те, якою мірою може бути застосовано у цій сфері експеримент. Під експериментом слід розуміти активний вплив, що здійснюється з певною метою при відомій кількості даних стосовно однієї з умов, що визначає якість і кількість явища, що досліджується [139, с. 368]. Чи можливий експеримент у цьому його розумінні у порівняльному правознавстві, враховуючи усю складність впливу права на суспільство? Труднощі, пов'язані з його проведенням, є досить значними навіть у тих випадках, коли мова йде про одне суспільне середовище. Вони у багато разів збільшуються, коли справа стосується різних середовищ. Перша складність виникає у створенні оптимальної концепції експерименту. Природно, що така концепція вимагає не лише простого опису феноменологічних форм, але й знання суспільних відносин, часто досить складних, які можуть вплинути на результат експерименту. Експеримент стосується активного впливу на одну з умов цих відносин, при збереженні інших умов незмінними. Враховуючи, що у праві складно уявити собі експеримент як ізольований факт і те, що право разом із впливом на суспільство, який ним здійснюється, стосується завжди колективів або інших груп, уявляється ускладненням застосування соціологічного експерименту в науці порівняльного правознавства. Звичайно, можна собі уявити експеримент, в якому порівняння стосувалося б ефективності двох комплексів норм, один з яких був би тим, стосовно якого експеримент проводиться, а інший – контрольним (наприклад, при експериментальному введенні певної норми). Однак складно уявити собі, що в науці порівняльного правознавства експеримент буде проводитися у штучно створених «лабораторних» умовах [62, с. 245]. Незважаючи на скептичне ставлення П. Каленські до імплементації соціологічного методу у порівняльно-правове пізнання, не слід нівелювати його значення, адже саме соціологічний метод збагачує дослідження об'єктивними даними про порівнювані об'єкти.

Таким чином, збір інформації є важливим елементом емпіричного рівня порівняльно-правових досліджень та має здійснюватися з дотриманням

методологічних правил, оскільки вони дозволять уникнути помилок характерних для цієї стадії досліджень. При зборі інформації в рамках порівняльно-правових досліджень можна виокремити такі методологічні правила: інформація має збиратися об'єктивно та неупереджено, без суб'єктивізму та переваг; спочатку слід зібрати усі факти з досліджуваної проблеми, а потім виявити серед них ті, що стосуються конкретного порівняльно-правового дослідження; здійснюючи збір фактів, варто враховувати причини, які сприяли втіленню їх у життя, і наслідки, що можуть виникнути пізніше, причому не тільки у правовій сфері, але й в інших суспільних сферах, оскільки урахування соціальної суті правових явищ дозволить більш комплексно вивчити предмет дослідження; необхідно чітко дотримуватися вимог роботи з документами, на яких базується дослідження.

3.1.2. Методологічні правила первинної обробки матеріалів порівняльно-правового дослідження

Після збору релевантних фактів, наступною стадією емпіричного рівня порівняльно-правового пізнання є систематизація отриманої інформації. Вона покликана забезпечити упорядкованість фактуального матеріалу, його логічне групування та ефективне використання. Систематизація дає змогу усунути прогалини, що виникають у процесі порівняльно-правового пізнання, уникнути повторів та раціоналізувати пошук необхідних фактів. Крім того, систематизувавши факти, компаративісту буде зручніше користуватися зібраною інформацією, він зможе легко відшукати потрібний матеріал.

Обробка інформації при проведенні порівняльно-правових досліджень має здійснюватися коректно, оскільки у протилежному разі, отриманий результат суперечитиме дійсності. Узагальнюючими типовими помилки, що виникають у процесі роботи з інформацією при здійсненні порівняльно-

правового пізнання, можна назвати такі: однобічний підбір фактів, що формує спотворене уявлення про правову реальність, проблеми і тенденції розвитку порівнюваних об'єктів; підробка інформації, тобто заміна істотних фактів другорядними або неправильними; абсолютизація одних фактів і нівелювання значущості інших, що призводить до невірної сприйняття правової реальності; суб'єктивізм компаративіста, що негативно впливає на характер сприйняття подій та на оцінку результатів порівняльно-правового дослідження.

Помилки в емпіричному пізнанні можуть виникати з різних причин, зокрема, вони можуть бути результатом застосування невірної теорії про досліджуваний об'єкт, приписування об'єкту дослідження властивостей, зв'язків, якими він насправді не володіє, абстрагування від деяких його властивостей, ознак [151, с. 283]. Крім того, причинами виникнення помилок може бути недостатня кваліфікація компаративіста, неправильне розуміння істотних характеристик порівнюваних об'єктів, навмисне спотворення результатів дослідження.

Систематизація зібраної у процесі порівняльно-правового дослідження інформації, має базуватися на використанні ряду методологічних правил.

Перш за все, слід здійснити групування фактів на основі різноманітних критеріїв. Так, інформація може бути структурованою: залежно від виду джерела, з якого вона отримана (нормативно-правові акти, документальні джерела тощо); за часовими рамками (факти, що стосуються кожного об'єкта порівняльно-правового дослідження групуються в хронологічного порядку); за змістовними характеристиками (інформація щодо кожного об'єкта порівняльно-правового дослідження групується окремо) тощо.

Факти, зібрані у певну групу мають відповідати її цільовій спрямованості. Крім того, кожна група має відрізнятися від інших суттєвими характеристиками для уникнення повторів та необґрунтованої перезавантаженості загальної системи фактів.

Під час систематизації документальних джерел порівняльно-правового дослідження слід ретельно вивчати їх зміст, розкриваючи найсуттєвіші характеристики.

Крім того, компаративіст у процесі систематизації фактів порівняльно-правового дослідження повинен ставитися об'єктивно та незаангажовано до інформації, витискаючи суб'єктивізм. Не менш важливе значення відіграє вміння науковця відрізнити достовірні дані від інших.

Наукові факти повинні досліджуватися та оцінюватися у сукупності. У разі «викидання» окремої інформації із цілісної системи, вона не принесе жодної наукової цінності. Так, при дослідженні чужорідної правової системи від компаративіста вимагається глибинне дослідження усіх характерних рис цієї системи, кожна з яких має визнаватися суттєвою та важливою. Ігнорування або не виявлення певних фактів функціонування правових систем може призвести до помилкових висновків. Наприклад, досліджуючи правові системи пострадянських правових систем лише на рівні формального права, можна віднести їх до романо-германської правової сім'ї, адже цим правовим системам притаманні риси, які є властивими для всіх правових систем цієї сім'ї: наявність консолідованих конституцій, в яких проголошується широке коло прав і свобод, законодавчі акти визнаються основним джерелом права, наявність кодифікованих законодавчих актів, структурованих за пандектною системою, тощо. Однак, дослідження фактів, які вказуватимуть на реальний вимір функціонування цих правових систем (рівень правового нігілізму, рівень правової культури та правосвідомості, незалежність судової гілки влади тощо), призведе до неможливості приєднання пострадянських правових систем до романо-германської правової сім'ї.

У процесі порівняльно-правових досліджень отримані факти постійно уточнюються та деталізуються, відбуваються їх аналіз та перевірка. Слід зазначити, що в результаті здійснення порівняльно-правових досліджень не лише отримуються нові дані, але й переглядаються ті факти, що вже були

встановлені науковцями при попередніх дослідженнях. Саме завдяки цьому зв'язку науки з об'єктивною реальністю компаративісти мають змогу порівняти власний та запозичений емпіричний матеріал і, як наслідок, сформулювати своє бачення правової карти світу.

Правова реальність є динамічною, ця динаміка має різні швидкості у різних правових системах. При чому, цю динаміку в рамках порівняльно-правових досліджень можна простежити не лише на рівні національного права, але й на міжнародному та наднаціональному рівнях. Наприклад, динаміка розвитку інтеграційних відносин на європейському континенті привела до створення нового типу правової системи – наднаціональної правової системи Європейського Союзу, до пришвидшення процесу конвергенції романо-германського та англійського права, а також до значних змін на рівні національних правових систем держав, що є учасниками цих процесів. При цьому євроінтеграція є процесом, що триває та може змінюватися, розширювати сферу дії, охоплювати нові види правовідносин.

Таким чином, діяльність компаративіста із систематизації матеріалів порівняльно-правового дослідження спрямована на впорядкування зібраної в процесі порівняльно-правового пізнання інформації шляхом об'єднання однорідних фактів на основі різноманітних критеріїв у групи та створення логічнообгрунтованої єдиної системи.

Після систематизації інформації про порівнювані об'єкти, предмети та явища, здійснюється їх зіставлення, результатом якого є констатація подібностей та відмінностей між об'єктами порівняння. Обидва завдання і можливості порівняльно-правового дослідження (встановлення як подібностей, так і відмінностей порівнюваних об'єктів) є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. З одного боку, порівняння передбачає наявність чогось спільного, що може бути виявленим лише за допомогою порівняльно-правового методу, а з іншого – воно сприяє встановленню відмінностей у порівнюваних об'єктах [141, с. 42].

Крім того, мова йде не про механічне виявлення спільних або

відмінних рис, а про ефективність та доцільність дослідження. Для того, щоб порівняння мало значення, необхідно знайти те, що має значення для об'єкта, що вивчається. При визначенні здатності об'єкта до порівняння, здійснюється його загальне вивчення, що ще не є порівнянням. Компаративістське дослідження передбачає не елементарне зіставлення правових об'єктів, а дослідження закономірностей їх розвитку, виявлення загального, особливого, одиничного. Крім того, при визначенні здатності об'єкта до порівняння вирішується питання щодо достатності матеріалу, необхідного для порівняння певного видового об'єкта – правової сім'ї, правової системи, правової доктрини. І, нарешті, робиться висновок щодо відповідності характеру наявного матеріалу меті певного порівняння [52, с. 104].

В.С. Стьопін зазначає, що в гносеологічному аспекті відмінність відображується у суб'єктивній здатності розуму до відрізнєння. Однак, як зазначав Р. Декарт, хоча пізнання і передбачає розрізнєння речей, воно не передбачає адекватного пізнання цих речей. У логічному аспекті відмінність – це тип відносин, що характеризуються властивостями антирефлексивності та симетричності. У широкому сенсі – це відносини, двоякі до відносин подібності. У вузькому сенсі – відносини, додаткові до відносин типу рівності або тотожності. Із змістовної точки зору, відмінність об'єктів у широкому сенсі означає їх неспівпадання за якими-небудь дискримінуючими властивостями. При цьому факт відмінності об'єктів за цими ознаками не виключає подібності цих же об'єктів за іншими ознаками, оскільки для подібності об'єктів А і Б достатньо, якщо перетин множин ознак того та іншого буде не пустим. Однак одночасне співіснування подібностей і відмінностей є можливим тільки для відмінності у широкому сенсі. Відмінність об'єктів, взята у вузькому сенсі, виключає їх подібність, і навпаки. На думку І. Канта, відрізнєти які-небудь речі і пізнавати відмінності між речами – це не одне й те ж. Перше не потребує здатності до судження, друге ж потребує. Причому судження відмінності, за І. Кантом, завжди є негативним [цит. за: 111].

Подібність може бути частковою, якщо розглядати предмети як однакові за окремими властивостями, або загальною, якщо предмети розглядати як однакові у всій сукупності основних властивостей [20, с. 23].

Процедура виявлення подібностей та відмінностей у порівнюваних правових об'єктах потребує застосування ряду методологічних правил.

По-перше, необхідно виявити істотні та незначні характеристики порівнюваних об'єктів. Істотні ознаки об'єктів дослідження – це ті, що притаманні саме цим об'єктам у певних умовах часу і простору. Саме вони мають значення для з'ясування сутності об'єктів. Побічні, випадкові властивості об'єкта не дозволяють з'ясувати функціональну спрямованість об'єктів. Крім того, може виникнути ситуація, яка полягає в тому, що ці додаткові якості є всього лише національною специфікою і жодним чином не впливають на об'єкт «у чистому вигляді». Варто також враховувати, що кількість подібних елементів у правових об'єктах не має значення для порівняльно-правового дослідження, якщо ці правові об'єкти протилежні за своїми головними характеристиками.

По-друге, зіставлення об'єктів, предметів та явищ має здійснюватися згідно з обраною підставою, що дозволить встановити подібні та відмінні риси.

По-третє, після зіставлення одиниць порівняння варто зробити висновок про їх подібність чи відмінність та визначити міру указаних якостей, тобто ступінь подібностей і відмінностей.

По-четверте, окремо слід охарактеризувати нові властивості, виявлені під час зіставлення об'єктів.

По-п'яте, необхідно пояснити виявлені при порівнянні відносини подібності та відмінності.

Слід враховувати, що висновок про подібність або відмінність порівнюваних об'єктів, явищ та процесів має бути обґрунтованим. Оцінка цих ознак має бути всебічною.

3.2. Методологічні правила теоретичного рівня порівняльно-правового пізнання

3.2.1. Методологічні правила аналізу інформації, отриманої в процесі порівняльно-правових досліджень

Аналіз інформації застосовується на теоретичному рівні пізнання та здійснюється за рахунок опрацювання накопиченого матеріалу. Теоретичний рівень пізнання має у своїй основі такі інструменти як поняття, теорії, закони. Метою аналізу інформації у процесі порівняльно-правових досліджень є розкриття механізмів функціонування досліджуваних правових явищ.

Сутністю теоретичного пізнання є не лише опис та пояснення багатоманітності фактів і закономірностей, виявлених у процесі емпіричного дослідження у певній предметній сфері, виходячи з невеликої кількості законів і принципів, воно виражає також і намагання вчених розкрити гармонію світобудови [86, с. 13]. Таким чином, на цьому рівні дослідження здійснюється пошук універсальної моделі пізнання реальності.

На теоретичному рівні порівняльно-правових досліджень відсутня безпосередня практична взаємодія з об'єктами. На цьому рівні об'єкт може вивчатися тільки опосередковано, шляхом мислення. У цьому разі об'єкт відображається з боку його внутрішніх зв'язків та закономірностей, які досягаються шляхом раціональної обробки даних емпіричного пізнання, а суб'єкт за допомогою мислення виходить за межі того, що надається в безпосередньому досвіді, і здійснює перехід до нового знання, не звертаючись до чуттєвого досвіду [198]. Отже, правильність та результативність теоретичного пізнання багато в чому залежить від кваліфікації, умінь та навичок компаративіста.

Теоретичний рівень порівняльно-правового дослідження характеризується тим, що теоретичне знання може оцінюватися лише в

цілому, оскільки воно відображає різноманітні сторони явищ та процесів, що становлять єдину сферу. На відміну від емпіричного знання, в теоретичному зміна його окремих елементів призводить до системної деформації [194, с. 24]. Крім того, теоретичне знання відображає сутність порівнюваних об'єктів і тому змальовує більш глибоку картину порівняльно-правової дійсності, ніж емпіричне знання.

Провідною метою теоретичного рівня дослідження є з'ясування об'єктивної істини та пояснення фактів, отриманих на емпіричному рівні пізнання. У результаті здійснення порівняльно-правових досліджень отримуємо два типи кінцевих результатів. До першого типу відноситься нове знання про предметну сферу правової реальності. Другий тип становить інформація, отримана засобами порівняння у зв'язку з необхідністю вирішення якого-небудь практичного завдання. Відмінність між цими типами результатів полягає у тому, що у першому випадку ми отримуємо чисте знання про правові феномени. Головним критерієм його цінності є принципова новизна [12, с. 8]. Порівнюючи емпіричне та теоретичне знання, можна зробити принципові висновки: теоретичне знання полягає в переході від загального і абстрактного до одиничного і конкретного; емпіричне знання рухається від одиничного і конкретного до загального і абстрактного; теоретичні постулати проходять апробацію на емпіричному рівні.

На теоретичному рівні порівняльно-правових досліджень особливе значення має застосування методологічних правил аналізу інформації.

Аналіз – необхідний етап у пізнанні об'єкта. З найдавніших часів аналіз застосовувався, наприклад, для розкладання на складові деяких речовин. У науці Нового часу аналітичний метод було абсолютизовано [146, с. 76]. У зазначений період учені, вивчаючи природу, «розсікали її на частини» (за словами Ф. Бекона) і, досліджуючи частини, не помічали значення цілого. Це було наслідком метафізичного методу мислення, що панував тоді серед натуралістів [71, с. 35].

Термін «аналіз» походить від грецької мови і означає «розкладення»,

«розчленування». У загальному вигляді під аналізом розуміється операція розкладання загального (речі, властивості, процесу або відношення між предметами) на складові частини, що виконується в процесі пізнання або предметно-практичної діяльності людини. Завдяки аналізу в наявності можливість отримання необхідної інформації про структуру об'єкта дослідження, а також виокремлення із загальної маси фактів тих, що безпосередньо належать до питання, яке розглядається. Аналіз передбачає не лише органічне поєднання аналітичного розчленування проблеми на частини та дослідження зв'язків і співвідношень між цими частинами, але й вимагає розгляду цілей і завдань, загальних для усіх частин, потім – відповідно до одержаних результатів та здійснення синтезу загального рішення із частковими рішеннями [87, с. 12].

Логічній операції аналізу відповідають чотири правила Р. Декарта, які, на його думку, є правилами для розуму, що наближають його до науки. Перше правило полягає у тому, що ніколи не можна вважати істиною те, що неможливо визнавати очевидним. Це означає, що необхідно ретельно запобігати поспіхові й упередженості, залучати до своїх суджень лише те, що постає у розумі настільки ясно і чітко, що вже не може викликати сумніву. Зміст другого правила зводиться до того, що кожен річ необхідно поділити на стільки частин, скільки потрібно, щоб краще її вивчати. Цей шлях має привести до двох висновків: 1) внаслідок поділу складного явища на складові отримуються об'єкти пізнання доступні емпіричному сприйняттю; 2) науковець повинен дійти до аксіом, з яких починається логічне пізнання. Побудувати свої думки у певному порядку, розпочинаючи з предметів найпростіших і легко пізнаваних, завершуючи пізнанням найскладніших – це третє правило Р. Декарта. Останнє правило полягає у тому, що потрібно робити вичерпні переліки і всеохоплюючі огляди для того, щоб мати впевненість у тому, що нічого не пропущено [цит. за: 6]. У цьому правилі Рене Декарт підкреслює важливість контролю усіх етапів пізнання. Перелік контролює повноту аналізу, а огляд – коректність синтезу.

Окреслені методологічні правила є простими та доступними. Вони відображають необхідність повного усвідомлення етапів, з яких складається дослідження та дозволяють позбутися приблизних і недосконалих висновків.

Етап аналізу даних – це комплекс процедур, які становлять стадії перетворення даних. Як основні виокремлюються такі: 1) етап підготовки до аналізу інформації; 2) перевірка надійності інформації, формування описових даних, їх інтерпретація; 3) результуючий етап узагальнення даних аналізу й реалізації прикладної функції [50, с. 180].

Разом із тим, хід аналізу у порівняльно-правовому дослідженні характеризується високою гнучкістю. Поряд із загальною та встановленою послідовністю етапів складається певна циклічність ряду процедур, виникає необхідність повернення до попередніх етапів. Так, у ході інтерпретації отриманих показників і перевірки гіпотез для уточнення (пояснення) формуються нові підмасиви даних, змінюються або будуються нові гіпотези та показники. Відповідно, представлені у схемах етапи та процедури аналізу задають лише загальний напрямок аналізу даних [50, с. 181]. Таким чином, аналіз інформації порівняльно-правового дослідження – це складний інтелектуальний процес, який вимагає всебічних та глибоких знань про досліджувані об'єкти. Усі стадії процедури аналізу є взаємопов'язаними та взаємообумовленими, тому від компаративіста вимагається їх знання та дотримання відповідних методологічних правил на кожному з етапів пізнання.

Аналіз фактів – це ключовий етап процесу порівняльно-правового дослідження. Його метою є виявлення суттєвих характеристик та тенденцій розвитку порівнюваних об'єктів. Завдяки аналізу здійснюється доведення гіпотез дослідження та формуються висновки.

При аналізові інформації, отриманої в процесі порівняльно-правових досліджень, необхідно пам'ятати про органічну єдність об'єктивного та суб'єктивного у процесі наукового дослідження, структурність об'єктів, що визначає цілісність і стійкість їх характеристик, динамізм явища, що

досліджується, міждисциплінарний характер системних досліджень та органічну єдність формального та неформального при здійсненні аналізу [87, с. 13].

Особливо слід звернути увагу на такий спосіб аналізу як вторинний. Він має місце за обставин, коли аналізується інформація, отримана та інтерпретована іншими дослідниками. При проведенні вторинного аналізу, безумовно, мають враховуватися об'єктивні та суб'єктивні елементи фактуального матеріалу. Для компаративіста, що використовує цей метод, головна проблема полягає у тому, щоб зіставити раніше отримані результати з реальним функціонуванням правових явищ. При цьому, слід враховувати, що раніше здійснені дослідження можуть містити сфальсифіковані дані, неповну інформацію про об'єкти пізнання, помилки, пов'язані з недостатньою кваліфікацією дослідника, тощо.

Головні нормативні вимоги до аналізу інформації зводяться до такого: концептуальний взаємозв'язок усіх етапів аналізу з програмою порівняльно-правового дослідження; забезпечення повноти, надійності інформації і процедур достовірності результатів дослідження; систематизація і більш повне вираження інформації за рахунок використання на всіх етапах аналізу логічних методів та ефективних процедур; розвиток творчої ініціативи компаративіста [50, с. 183].

Слід зазначити, що аналіз об'єкта порівняльно-правового дослідження дозволяє визначити його внутрішню структуру, характер взаємозв'язку між його внутрішніми елементами, специфіку об'єкта у цілому та особливості кожної з його частин, визначити фактори, що здійснюють вплив на його функціонування.

У цілому чинники можна класифікувати на види: загальні (характерні для усього класу подібних об'єктів) та специфічні (характерні для конкретного об'єкта); зовнішні (такі, що знаходяться у навколишньому середовищі) та внутрішні (такі, що містяться у самому об'єкті); функціональні (такі, що визначають функціональні зв'язки елементів об'єкта)

та структурні (такі, що забезпечують спосіб зв'язку елементів об'єкта); генетичні (такі, що зумовлюють походження і послідовність станів об'єкта); об'єктивні (такі, чия дія не залежить від функціонування об'єкта) та суб'єктивні (такі, що залежать від функціонування об'єкта); прямі (такі результати впливу виявляються безпосередньо) та опосередковані (результати впливу яких мають прояв у взаємодії з іншими факторами); індивідуальні (такі, що пов'язані з діяльністю окремих учасників) та колективні (такі, що пов'язані з діяльністю соціальної спільноти, групи, колективу) [83, с. 254].

Ю.О. Тихомиров зазначає про можливість здійснення порівняльно-правового аналізу як на макрорівні, так і на мікрорівні. Перший блок – макрорівень (сучасна правова карта світу, де видно кордони і перетини систем). Другий блок становлять: норми, закони та інші правові акти, правові інститути, підгалузі законодавства, галузі законодавства, правові масиви, системи законодавства, предмети і методи правового регулювання, юридичні поняття і терміни та юридична техніка. Третій блок – ситуативно-цільовий, коли для транснаціональних проектів тощо відшукуються нові правові рішення. У четвертому блоці можна виокремити правові концепції, правосвідомість, правову культуру та правомірну і неправомірну поведінку. П'ятий блок охоплює юридичну освіту та юридичну професію. Шостий блок включає державні і суспільні інститути, що опосередковуються правом [170, с. 25-26].

Самостійне і «взаємопов'язане» існування зазначених об'єктів аналізу являє собою загадковий клубок, який необхідно натхненно розв'язувати вченим та практикам. Порівняльно-правовий аналіз не можна обмежувати нормами та інститутами, оскільки їх зовнішня схожість і відмінність є привабливими лише при поверхневому погляді. Світоглядне джерело приховано у природі та рівні правосвідомості, образах права, у морально-релігійних уявленнях. Дослідження показали значення цих питань, і їх необхідно враховувати при оцінці впливу «зовнішніх» іноземних концепцій

та теорій на свідомість та правову поведінку громадян іншої держави. Саме правові сім'ї є охоронцями таких ідей, поглядів та цінностей [171, с. 10]. Аналіз зв'язків правової системи полягає в дослідженні генетичних, тобто зовнішніх стосовно права, але таких, що визначають його зміст, зв'язків всередині правової системи і зворотних зв'язків права із суспільними відносинами, що розкривають організуючі і регулятивні функції правової системи. Зовнішні зв'язки правової системи у порівняльно-правових дослідженнях набувають вигляду соціальних факторів (соціальна структура, соціальна демографічна характеристика умов життя), впливають на правову свідомість і поведінку людей, внутрішніх зв'язків правової системи. Зворотні зв'язки правової системи вивчають у порівняльно-правових дослідженнях, у першу чергу, під час аналізу ефективності юридичних норм [153, с. 254-255].

Аналіз предмета дослідження дозволяє визначити той набір змінних і основних зв'язків між ними, які мають бути вивченими. Це своєрідна теоретична канва, «рамка», яка накладається на емпіричний матеріал. Завдяки такій «рамці» дослідник виокремлює з усього різноманіття емпіричних проявів об'єкта тільки ті моменти, які відповідно до його концепції є сутнісними для вирішення даної проблеми [94].

Значення аналізу у порівняльно-правовому пізнанні підкреслює і М.А. Дамірлі, який зазначає, що просто констатація подібностей і відмінностей є лише початковою стадією застосування порівняння у порівняльному правознавстві, за якою має слідувати більш складний порівняльно-правовий аналіз, орієнтований на: вивчення реальних причин, що породжують подібності та відмінності, тобто виявлення та пояснення найбільш глибоких і складних зв'язків правових систем – причинно-наслідкових відносин; встановлення взаємодії та взаємовпливу правових систем; інтерпретацію специфічного досвіду і шляхів розвитку окремих правових систем; встановлення закономірностей їх еволюції; виявлення сутнісних засад, що зближують національні правові системи; отримання глибоких узагальнень, типологій, класифікацій моделей, зразків правових

рішень тощо. Нескладно помітити, що у порівняльно-правовому пізнанні міститься щось над встановлюваними відносинами подібності й відмінності, і це щось є новим знанням, якого не існувало до акту порівняння. А зміст цього знання визначається щойно переліченими пізнавальними можливостями порівняльно-правового пізнання [45, с. 329].

Аналіз нормативних джерел, що є об'єктом порівняльного дослідження, здійснюється як за формально-юридичним, так і за юридико-змістовним критерієм.

До формально-юридичних критеріїв належать такі:

1) кількість нормативно-правових актів, в яких вирішується те чи інше питання, у тому числі і за відповідними видами актів (закони, кодекси, угоди тощо);

2) обґрунтованість вибору рівня нормативного регулювання (парламент, президент, уряд та ін.), форми акта (закон, указ, постанова тощо) для вирішення конкретного завдання, виходячи із змісту питання і компетенції відповідного органу;

3) використання нових правових форм: угод, договорів тощо;

4) застосування правил законодавчої техніки (структура, наявність преамбул, поділ акта на статті і пункти, заголовки і нумерація статей пунктів, єдність термінології, правові дефініції, зноски, примітки тощо);

5) використання спеціальних правових засобів, що забезпечують дотримання актів (заходів відповідальності, заохочення, контролю, порядок вирішення спорів тощо);

6) дія порівнюваних актів у часі, у просторі і за колом осіб;

7) системний зв'язок з іншими нормативно-правовими актами (взаємопов'язаність і погодженість; чи достатньо вичерпним чином регулює питання даний акт, якщо ні, то чи передбачається у самому акті видання інших актів, необхідних для реалізації тих чи інших положень основного акта тощо);

8) наявність в законодавстві держави множинності актів, діючих з

одного і того ж питання; можливі шляхи подолання цієї множинності (зокрема, якщо правове вирішення конкретного питання зосереджено в різних актах, чи є доцільним їх об'єднання в один зведений акт з метою впорядкування нормативного матеріалу);

9) форми та способи обнародування законодавчих та інших актів, введення їх в дію, співвідношення якості опублікованих і неопублікованих актів;

10) рівень кодифікованості того чи іншого масиву законодавства; форми систематизації [169, с. 411].

До юридико-змістовних критеріїв належать:

1) зміст і характер порівнюваних правових рішень. При аналізові правових рішень необхідно, зокрема, з'ясувати: а) варіанти рішень (однакові чи різні рішення одних і тих же економічних, соціальних та інших задач; можливі причини розходження варіантів рішень); б) чи відповідають конкретні правові рішення конституціям держав, що прийняли ці рішення; в) наскільки конкретні правові рішення відповідають договорам та угодам між державами; г) наскільки те чи інше правове рішення відповідає нормам міжнародних договорів і угод, в яких беруть участь держави, а також загальновизнаним нормам міжнародного права у випадках, коли акти, що аналізуються, торкаються питань, які регулюються вказаними договорами, угодами і нормами;

2) механізм забезпечення правових рішень, що торкаються тих чи інших міжнародних питань, зокрема укладених угод між державами; способи подолання юридичних колізій між актами різних держав;

3) міра відповідності порівнюваних норм міжнародно-правовим актам і конституційному законодавству про права людини;

4) ступінь забезпеченості прийнятих правових рішень фінансовими, матеріально-технічними, кадровими ресурсами, організаційними та іншими заходами;

5) міра відповідності порівнюваних норм правам та законним інтересам

господарюючих, суспільних та інших суб'єктів права;

б) наявність у кодексах, інших законодавчих актах, що регулюють відповідну сферу, норм, що вимагають видання інших актів, міра реалізованості таких норм [169, с. 411].

Слід зазначити, що у процесі порівняльно-правових досліджень особливе місце посідає аналіз законодавства правових систем, що вивчаються, оскільки саме законодавчі акти є офіційним джерелом права і мають досить високу інформативність про його особливості, принаймні на формальному рівні.

Завданнями аналізу законодавчого акта є: а) визначення надлишку або недостатності правового регулювання суспільних відносин, виявлення дублюючих, застарілих, суперечливих один одному норм та інших недоліків; б) виявлення правових норм, що мають неоднозначне тлумачення на практиці; в) вивчення застосування аналогії права, аналогії закону і субсидіарного застосування законодавчого акта на практиці, виявлення причин неправильного застосування діючого законодавства; г) аналіз правових, соціально-економічних та інших наслідків прийняття законодавчого акта; д) вироблення пропозицій щодо удосконалення законодавчого акта (окремих положень, норм законодавчого акта), а також підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію положень законодавчого акта, що аналізується [105].

У результаті аналізу інформації, одержаної в процесі порівняльно-правових досліджень здійснюється узагальнення інформації про стан національного законодавства та визначення засобів і шляхів зближення національних законодавств. Крім того, аналіз сприяє виробленню рекомендацій із розвитку і процедур співробітництва у правовому забезпеченні поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах. Важливим наслідком аналізу порівняльно-правових досліджень є також попередження юридичних колізій у практиці застосування законодавства та інших нормативно-правових актів при вирішенні питань, що представляють

взаємні інтереси [171, с. 14].

Здійснення аналізу законодавчого акта і практики його застосування складається з таких етапів: підготовка до аналізу законодавчого акта і практики його застосування; аналіз законодавчого акта і практики його застосування і формулювання висновків; оформлення результатів здійсненого аналізу [105].

При підготовці до здійснення аналізу законодавчого акта необхідно визначити найважливіші його елементи (об'єкт, предмет регулювання, темпоріальні рамки), крім того, слід завжди брати до уваги правозастосовчу практику.

Варто зазначити, що об'єктивність результатів аналізу є прямо пропорційною істинності інформації, покладеної в його основу.

Аналізуючи отриману інформацію, дослідник здійснює зворотну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми). Тому рух від теорії до уточнення смислу, побудови емпіричних показників і повернення знову до теоретичного тлумачення отриманих даних є складним пізнавальним процесом, який не можна повністю формалізувати. На цьому етапі важливу роль відіграють професіоналізм, досвід, загальна і професійна культура дослідника [38, с. 442]. Слід пам'ятати про те, що отримана якісна інформація на емпіричному рівні порівняльно-правового дослідження, може бути спотвореною на теоретичному рівні внаслідок некоректного аналізу.

Термінологічний аналіз має бути по можливості багатовекторним, враховувати різні джерела у його формуванні, репрезентувати, шляхом порівняння, багатозначність таких термінів у використанні в конкретному дослідженні. Аналізувати терміни необхідно з погляду історії їх становлення, розглядати терміни у розвиткові, простежуючи зміни їх змісту у зв'язку зі зміною історичної дійсності [32, с. 15].

Дослідник часто зустрічається із труднощами інтерпретації основних

понять. Це пояснюється тим, що в різних правових системах юридична термінологія становить 10000 – 20000 термінів. Компаративіст має справу з неоднорідними правовими явищами, в основу яких покладено різні наукові погляди, ідеї, концепції. Неспівпадання юридичних термінів ускладнює процес адекватного розуміння та порівняння правових явищ, які «описуються» за їх допомогою [205, с. 69].

Уточнюючи термінологію, слід, у першу чергу, керуватися цільовою спрямованістю дослідження. У порівняльно-правових дослідженнях з'ясовуються загальні риси і відмінні особливості правових систем різних країн та історичних епох.

Точне, таке, що піддається правильній оцінці значення нормативних понять та юридичних термінів має першочергове значення для порівняльно-правових досліджень. Адже вони мають справу з неоднорідними правовими явищами, в основі яких нерідко лежать різні наукові та інші погляди, ідеї, концепції. Не співпадиння юридичних термінів ускладнює процес адекватного розуміння і зіставлення правових явищ, які «описуються» за їх допомогою [169, с. 32].

Вчений-правознавець не зациклюється на дефініціях, а проникає в основні думки. Він остаточно не пов'язує себе суб'єктивними поглядами «законодавця» та існуючою формою інституту. Він прагне до більш простих форм. У нього більш точний окомір для визначення важливості проблеми [130, с. 21].

Здійснення порівняльно-правових досліджень вимагає від компаративіста поглянути на правові системи з боку зовнішнього спостерігача. Кожна правова система володіє специфічним способом сприйняття, мислення та поведінки. Активно займався дослідженням національних логік Г. Гачев. Він зазначає, що у кожного народу, культурної цілісності є свій особливий стиль мислення, що визначає картину світу, взаємодіючи з яким «розвивається історія та поводять себе люди, і складаються думки в такі послідовності, які для даного народу є доведеними,

а для іншого – ні». Однак, виокремити національні логіки, за власним зізнанням, Г. Гачєву так і не вдалося. Проте, він здійснив досить цікаву роботу, що ґрунтувалася на методологічній основі герменевтики. Зокрема, було встановлено, що французький та німецький дуалізм беруть походження з різних світоглядних джерел. Так, Р. Декарт виокремлював субстанції протяжності та мислення, спираючись на естетичний критерій симетрії та балансу французької культури. Підтвердження цьому Г. Гачєв виявляє у мові *ex-tension* (протяжність) і *en-tendement* (мислення) походять від одного кореня – *tendre* (тягнути). Дослівно – ви-тягування і в-тягування, як в-дих і ви-дих Буття. Німецький варіант дуалізма заснований на антимонічному сприйнятті світу. «Предмет» німецькою – *gegen-stand*, тобто «проти-стояння», а значить – ворог, супротивник, якого необхідно подолати волею, звідси – «пред-ставлення» (*vor-stellung*) [148].

Свій метод «імаґінативної дедукції» Г. Гачєв пояснює так: необхідно у роздумах виокремити інтуїцію, споглядання та бачення, які простежуються у наочних прикладах, порівняннях, ілюстраціях. Те, що такі «бачення» існують, дослідник доводить достатньо переконливо, аналізуючи за манерою К. Клакхона бінарні опозиції сприйняття простору та часу, генезису і творіння, чоловічого та жіночого, рослинної і тваринної символіки тощо. Особливий інтерес являють собою дослідження «національного Логоса», який розкривається через виявлення специфічного питання тієї чи іншої культури: що? чому? навіщо? як? хто? [цит. за: 148].

Так, М. Коул та С. Скрибнер вивчали вплив культурних відмінностей у світосприйнятті. Здійснюючи свої спостереження, вони виявили, що в адміністративних судах Південної Африки свідки, коли їх просять розповісти про певну подію, починають свою розповідь з іншої події, яка істотно передувала за часом даній події. Наприклад, коли свідка просять розповісти про подію, що сталася о п'ятій годині дня, він може розпочати свою розповідь із того, що з ним трапилося після того, як він вранці прокинувся. Незважаючи на досить оптимістичні результати, М. Коул та С. Скрибнер

зробили доволі обережний висновок про те, що дослідження відносин між культурою та пізнавальними процесами – справа досить складна. Ідея про дослідження такого роду – досить приваблива, однак дії вчених залишаються нескоординованими, а тому кожен виходить із власних припущень і користується своїми методами збору інформації [цит. за: 148].

Процес пізнання правових систем передбачає проникнення в нюанси мови правових термінів. Тільки розуміючи лінгвістичні особливості кожної правової системи, компаративіст здатен органічно підібрати змістовні еквіваленти та здійснити наукове дослідження.

При здійсненні порівняльно-правових досліджень слід використовувати лише ті терміни, які вживаються у першоджерелах та зміст яких є очевидним. Не варто використовувати багатозначні та оціночні терміни.

Лінгвістичну систему можна співвіднести з певною культурою. Семантичний аналіз реконструйованих слів та їх співвідношення з денотатами (об'єктами позамовної дійсності, які має на увазі людина, що промовляє даний відрізок тексту) дозволяють встановити культурно-екологічні та історико-географічні характеристики цих денотатів. Реконструкція будь-якої культури в її найбільш стародавньому вигляді заснована на взаємодії етнографії, фольклористики, археології, культурології [100, с. 10].

Сучасний дослідник Ерік Вольф піддає сумнівам саме поняття культури, стверджуючи, що кожна культура не є самостійною монадою і що всі культури взаємопов'язані та постійно перетікають одна в іншу, при цьому деякі з них дуже видозмінюються, а деякі припиняють своє існування [цит. за: 100, с. 16].

Слід погодитися з думкою В.А. Маслової щодо того, що будь-яка культура є процесом та результатом зміни, вживлення в оточуюче середовище. Отже, культури різних народів відрізняються одна від одної, у першу чергу, не типом споглядального освоєння світу і навіть не способом

адаптаційного вживлення в оточуючий світ, а типом його матеріально-духовного присвоєння, тобто активною діяльнісною реакцією на світ [100, с. 19].

Культури різних правових систем вступають між собою в діалог, що дає змогу зробити нові відкриття. Із цього приводу М.М. Бахтін писав: «Ми ставимо чужій культурі нові запитання, такі, яких вона сама собі не ставила, ми шукаємо в ній відповіді на ці наші запитання, і чужа культура відповідає нам, відкриваючи перед нами свої сторони, нові змістовні глибини» [цит. за: 100, с. 20]. Таким чином, виникає міжкультурне спілкування, досліджуючи яке можна побачити специфіку функціонування тих чи інших правових об'єктів у різних правових системах сучасності.

Під час здійснення порівняльно-правових досліджень не слід обмежуватися виключно аналізом дефініцій. Необхідно проникати в основні думки. Дослідник остаточно не пов'язує себе суб'єктивними поглядами законодавця та існуючою формою інституту. Він прагне до більш простих форм і в нього більш точний окомір для визначення важливості проблеми [130, с. 21].

Існує також проблема індивідуального надання суті юридичним термінам. Головна мета дослідження – максимально знизити втрати та досягти еквівалентності. Про відповідність між поняттями можна говорити лише на основі аналізу об'єму поняття та його характеристик. Компаративіст створює новий текст, надаючи свою інтерпретацію або прагматичну адаптацію тексту оригінала, а якість його роботи визначається тим, якою мірою вдалося зберегти функцію першоджерела у тексті перекладу [93, с. 226]. Творча активність компаративіста у процесі здійснення порівняльно-правових досліджень має відображати існуючий стан предметів та об'єктивно відтворювати правову реальність.

Подоланню лінгвістичних та культурологічних проблем сприяє повне та детальне вивчення правових проблем. Слід враховувати, що нові терміни та категорії можуть існувати паралельно із старими та конкурувати з ними.

Якщо об'єктами порівняння є архаїчні терміни, слід вивчати їх історію та змістовне наповнення.

Ефективність порівняння досягається шляхом застосування професійних знань у дослідженні правових об'єктів національної правової системи та іноземних держав.

При уточненні термінологічного значення окремих категорій слід враховувати їх зв'язок із повсякденним розумінням. Тому в процесі порівняльно-правових досліджень корисно звернутися до складання словника ключових понять, фіксуючи в ньому усі їхні тлумачення. Словник, що містить інформацію про юридичні терміни, буде виражати понятійну еквівалентність. Що стосується контекстуальної еквівалентності, її може бути встановлено самим компаративістом, оскільки у жодному інформаційному ресурсі неможливо передбачити усе різноманіття ситуаційних змін і прагматичних цілей юридичних текстів.

Поза увагою не повинні залишатися і національні особливості функціонування кожної галузі в рамках правової системи. Деякі з них суттєво відрізняються (наприклад, адміністративне право, сімейне право), інші галузі, у зв'язку з тим, що засновані на міжнародній співпраці, мають багато спільного (наприклад, банківське право, право соціального забезпечення).

Не варто випускати з поля зору і ментальну картину поняття. Візьмемо, для прикладу, поняття «суд». У кожній правовій системі під цим терміном розуміється певний заклад, що здійснює правосуддя. Однак, з урахуванням ментальної картини, для кожної правової системи – це «інший суд».

Окрім усього іншого, важливим є збереження духу та цілісності об'єктів порівняльно-правового дослідження [9, с. 8].

Будь-яке наукове дослідження передбачає отримання результатів, на підставі яких є можливими передбачення, виявлення закономірностей, що дозволять у майбутньому визначити стан об'єктів. Є.Я. Режабек підкреслює: «наука тільки тоді стає знаряддям влади людини над оточуючим світом, коли

вона пояснює і передбачає, а ці пізнавальні процеси нерозривно пов'язані...» [134, с. 112].

Здійснюючи пізнання правової дійсності, компаративіст проводить узагальнення попередніх здобутків щодо вивчення того чи іншого її аспекта. Для пізнання порівняльно-правової дійсності потрібно виявити зв'язок між порівнюваними об'єктами та встановити, що він є загальною закономірністю цих об'єктів. Лише за таких умов компаративіст може вирішити завдання, закріплене в програмі порівняльно-правового дослідження.

Кожен дослідник у процесі пізнання правової реальності проявляє свою здатність до сприйняття об'єктів, проводить власний пошук істини.

Під час аналізу інформації, отриманої у ході порівняльно-правових досліджень, безперечно, важливу роль відіграє те, чи правильно відображається правова реальність у свідомості дослідника. У зв'язку із цим дослідник має володіти компаративістсько-правовим мисленням.

Свідомість компаративіста відображає правову дійсність в узагальнених образах. Він виокремлює у порівнюваних предметах спільне, відмінне та суттєве. Думки дослідника виникають та розвиваються лише на базі мовного матеріалу юриспруденції. Крім того, компаративістсько-правове мислення є процесом опосередкованого відображення дійсності. Не спостерігаючи самих фактів правової дійсності, можна шляхом мислення здійснити їх порівняння.

На стадії аналізу здійснюється порівняння правових об'єктів, у процесі якого пропонується використовувати такі методологічні правила:

1) мета порівняння має відповідати конкретній проблемі дослідження. У цьому випадку порівнюваність об'єктів залежить від того, яку мету ставить перед собою дослідник – вивчення правопорядку різних країн у пізнавальних цілях, протиставлення об'єктів з метою визначення позитивних і негативних рис або вивчення порядку вирішення конкретних завдань в певних державах;

2) порівняння генезису розвитку правових об'єктів можливе лише у тому разі, якщо вони досліджуються у порівнянні з попереднім та наступним етапом розвитку. Тільки так можна виявити історичне місце кожного правового об'єкта в системі права конкретної країни.

3) сприйняття правової реальності, процесів функціонування порівнюваних об'єктів має бути системним, тобто при аналізові інформації необхідно пам'ятати про структурність об'єктів, що визначаються, цілісність і стійкість їх характеристик, не можна розглядати об'єкти окремо від систем, у рамках яких вони сформувалися та функціонують (наприклад, порівнюючи норму права, необхідно завжди чітко визначати, до якого інституту, галузі права вона належить, і усвідомлювати, що специфіка норми багато в чому залежить від її місця в системі права);

4) уміння використовувати попередні здобутки порівняльно-правових досліджень, що передбачає, у тому числі, використання методу вторинного аналізу (чужі правові системи завжди пізнаються за допомогою вторинного аналізу, однак слід усвідомлювати, що інформація в джерелі, що аналізується, може бути неправдивою, помилковою, не актуальною тощо), а також критичне бачення правової карти світу (аналіз правових систем, у тому числі і рідної має проводитись з неупередженістю та адекватним висвітленням їх позитивних чи негативних рис);

5) мають порівнюватися не випадкові, а типові факти, враховуючи специфіку оточуючого середовища, яке здійснює прямо чи опосередковано вплив на ці факти. Це методологічне правило покликане забезпечити достовірність фактів, що порівнюються;

6) при здійсненні аналізу законодавчого акта і практики його застосування слід враховувати прояв суб'єктивного фактора у правотворчості та правозастосуванні. Мова йде про діяльність усіх суб'єктів законодавчої ініціативи, про тиск населення і його правові очікування, про лобізм, дії політичних партій, фракцій, про участь консультантів, експертів, про протидію, порушення законності [169, с. 6]. Врахування дії зазначаних

факторів на досліджувані правові системи сприяє повному висвітленню їх функціонування, а, отже і доцільності їх дослідження;

7) при вивченні правових систем дослідник досить часто зустрічається з проблемою правильного і співрозмірного використання понять та термінів іншого роду. Нерідко, наприклад, поняття «правовий простір» застосовується однаковою мірою і для позначення об'єму та меж дії тих чи інших правових актів, договорів у внутрішньофедеральних відносинах, у відносинах між державами всередині Ради Європи. Відомим є і поняття «територіальної» та «екстериторіальної» дії права. Але реальна «завантаженість» та багаторівневість регулювання відображається у цих та інших поняттях не найкращим чином, тому виникають плутанина, помилки і юридичні суперечності [169, с. 7]. Термінологічний аналіз має бути по можливості багатовекторним. При здійсненні порівняльно-правових досліджень слід уникати вживання «нестійких» термінів, крім того, не варто вживати багатозначні терміни, не слід обмежуватися виключно аналізом дефініцій, слід вивчати історію цих термінів, їх еволюцію і змістовне навантаження. У процесі порівняльно-правових досліджень корисно звернутися до складання словника ключових понять, фіксуючи у ньому всі їхні тлумачення;

8) дослідник повинен виявляти сутність порівнюваних об'єктів, а не правову форму. Необхідним є знання ключових елементів правових систем. Увага до визначальних елементів кожної правової системи особливо необхідна у тих випадках, коли порівнюються юридичні норми, що мають різну структуру і виникли під різним ідеологічним впливом. Наприклад, із точки зору французького права принцип легальності правопорушень і покарань із його головною вимогою суворого виконання суддею кримінальних законів є одним із найбільш значущих визначальних елементів французького права [132, с. 104-105];

9) ефективність мислення компаративіста залежить від критичного сприйняття чужої думки, організованості пошукового процесу, що має бути зосереджений на вирішенні проблеми порівняльно-правового дослідження.

3.2.2. *Методологічні правила оцінки результатів порівняльно-правових досліджень*

Кінцевим етапом будь-якої науково-дослідної діяльності є оцінювання її результатів, власне саме оцінювання дозволяє визначити ефективність дослідження та його значущість.

Одним із перших звернув увагу на проблему оцінки академік С.Г. Струмилін. Він зазначає: «До сих пір, як це не дивно на перший погляд, наука не вирішила завдання виміру об'єктивної цінності навіть своїх власних досягнень. Ми не знаємо ще жодного загальновизнаного мірила ефективності наукової праці» [цит. за: 164, с. 58].

Проблема оцінки наукової значущості результатів наукових досліджень знаходилась у центрі уваги філософів, науковознавців та вчених інших спеціальностей. Значний інтерес до цієї проблеми проявили такі вчені як П.С. Александров, Л.А. Арцимович, В.Л. Гінзбург, Я.Б. Зельдович, П.Л. Капіца, М.В. Келдиш та ін.

Беззаперечним є той факт, що оцінка результатів дослідження здійснюється з метою виявлення їх цінності для науки. Цікавою видається позиція М. Вебера стосовно ролі цінностей у процесі пізнання. Для нього, як і для Г. Ріккерта, акти віднесення до цінностей та оцінки є відмінними один від одного. Акт віднесення явища або предмета до цінностей перетворює наше індивідуальне враження на об'єктивне судження. Акт оцінки при цьому має суб'єктивний вимір. Водночас, на відміну від Г. Ріккерта, М. Вебер розглядав цінності як продукт певної історичної епохи, яка визначає спрямування інтересу. Кожна епоха, згідно з М. Вебером, має свої абсолюти, але їхній характер є релятивним, змінним. Таке розуміння можна назвати відносним або поміркованим релятивізмом. Так, згідно із цією концепцією, твердження про загальний характер цінностей є вірним лише для певного моменту у часі, хоча поширюється у просторових межах. Із зміною історичної епохи з'являються нові цінності, старі цінності втрачають сенс або

набувають нового змісту [179, с. 77-78]. У зв'язку із вищезазначеним, можна зробити висновок щодо того, що наукові дослідження оцінюються на фоні історичних епох та існуючих у них цінностей.

Вченими неодноразово робилися спроби побудувати систему оцінки якості наукових досліджень на основі найрізноманітніших критеріїв та підходів, однак, на теперішній час така узагальнена система відсутня. Таким чином, розробка критеріїв оцінки результатів дослідження набуває статусу актуальної проблеми. Сказане повною мірою стосується й оцінки порівняльно-правових досліджень, оскільки критична оцінка результатів порівняння є останньою важливою частиною порівняльно-правового дослідження.

Слід розглянути спочатку методологічні труднощі, які виникають у зв'язку з проведенням оцінки порівняльно-правових досліджень. Перш за все, це труднощі, пов'язані з пошуком комплексного критерію, який дозволяв би змістовно оцінювати значущість наукових досліджень та виділяти серед них наукові відкриття.

Результат порівняльно-правового дослідження завжди має цілеспрямований та усвідомлений характер – це підсумок, але, разом із тим, він є умовним, не керованим, його неможливо передбачити.

Перш ніж надавати оцінку, слід з'ясувати, яким чином буде здійснюватися опрацювання результатів порівняльно-правового дослідження та які висновки може бути зроблено у ході оцінювання. Оцінка результатів порівняльно-правового дослідження сприяє не лише кращому розумінню діяльності компаративіста у правовому полі, але й розумінню ситуації у сфері порівняльно-правового пізнання в цілому.

Оцінка здійснюється за допомогою показників. Без оцінки порівняльно-правового дослідження є неможливими розробка і прийняття рішення, у тому числі і щодо удосконалення існуючих стратегічних компонентів національних систем.

Результати дослідження мають відповідати таким вимогам:

а) предметність – усі отримані у процесі порівняльно-правового дослідження дані мають стосуватися однієї предметної сфери; б) повнота – отримані результати мають вирішувати всі проблеми, поставлені на початку дослідження; в) несуперечливість – результати порівняльно-правового дослідження мають являти собою цілісний науковий доробок, органічне поєднання рекомендацій та обґрунтувань; г) достовірність – результати порівняльно-правового дослідження мають бути істинними [13, с. 23].

Результати порівняльно-правових досліджень можуть бути оцінені як ефективні, якщо вони задовольняють умови практичного (є корисними у процесі реалізації прав і свобод особи), соціального (визначають можливість подальшого розвитку порівняльно-правових досліджень) та економічного (при їх проведенні було досягнуто оптимальний баланс між затратами людських, матеріальних та фінансових ресурсів) аспектів.

Важливим фактором при оцінці результатів порівняльно-правового дослідження є наявність чітко визначених критеріїв, які мають надати змогу об'єктивного аналізу результатів діяльності компаративіста.

Визначивши критерії ефективності порівняльно-правових досліджень, слід перейти до питання щодо показників ефективності. Показниками ефективності порівняльно-правових досліджень є ступінь реальності відображення правової дійсності та можливість дослідження вплинути на цю дійсність.

Більшість дослідників розглядають ефективність як відносини між фактично досягнутим результатом і тією метою, для досягнення якої було прийнято правові норми [123, 172].

Одна із точок зору відповідає розумінню ефективності, що поширене у філософії та праві у цілому. Практика використання поняття «ефективність» свідчить, що ефективність є мірою можливості, але не будь-якою, а тією, яка виражає мету людини, реалізує її ідею [2, 45]. Із такою точкою зору можна посперечатися, адже мірою можливості є не ефективність, а скоріше вірогідність, ефективність є мірою результативності.

Заслуговує на увагу критика концепції співвідношення результату та мети. Це не визначення сутності поняття «ефективність», а лише шлях до її виміру. Іншими словами, сутність, внутрішня властивість предмета змішується з тими явищами, в яких вони мають вираження [143, с. 539].

Питання оцінки ефективності права детально розглянуто у праці Л.М. Герасіної та М.І. Панова, де зазначається, що перш, ніж переходити до обґрунтування і характеристики показників ефективності порівняльно-правових досліджень, слід зазначити таке – не існує показників, які оцінили б ефективність правових, у тому числі і порівняльно-правових, досліджень шляхом простої їх підстановки у певну формулу. Не існує хоча б тому, що ефективність правових досліджень є поняттям комплексним і що сама ця комплексність накладається на безмежне різноманіття конкретних обставин, які супроводжують кожну дію дослідника і завжди мають для її оцінки істотне значення. Все це означає, що необхідно мати такі оціночні показники, які, по-перше, дають можливість шляхом урахування конкретних обставин наповнити їх відповідним змістом, а по-друге, сукупність яких здатна надати відповідь щодо ефективності порівняльно-правових досліджень [152].

Комплексний характер оцінювання ефективності порівняльно-правових досліджень визначає системність цього процесу та наявність безлічі показників. Це, у свою чергу, означає складність процедури використання показників ефективності порівняльно-правових досліджень. При практичному підході до показників ефективності порівняльно-правових досліджень виникає проблема: що саме буде тим конкретним явищем, яким будуть оперувати ці показники. Зважаючи на багатоплановий і комплексний характер прояву ефективності порівняльно-правових досліджень, найбільш доцільною формою показникових величин можуть бути наслідки порівняльно-правових досліджень. Це будь-які зміни, що відбуваються у правовій реальності внаслідок впровадження результатів порівняльно-правових досліджень [152]. Результати порівняльно-правового дослідження можуть бути виявлені об'єктивно та реально пливати на стан правової

реальності, тому вони є одним із найбільш яскраво виражених доказів ефективності самих досліджень.

Л.М. Герасіна і М.І. Панов акцентують увагу на тому, що розгляд показників ефективності права доцільно розпочати з вирішення безпосередньої та опосередкованої ефективності [152]. Аналогічний підхід можна застосувати і до розгляду ефективності та, відповідно, наслідків порівняльно-правових досліджень. Безпосередня ефективність порівняльно-правових досліджень – це такі наслідки, що стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів дослідницької діяльності і досягнення яких передбачалося цією діяльністю. Ефективність порівняльно-правового пізнання у цьому випадку прямопропорційна внеску цього дослідження у вирішення поставленого завдання пізнання. У тому разі, якщо компаративістом знайдено кілька варіантів вирішення одного й того ж завдання пізнання, проте не доведено ефективність жодного з них, виникає опосередкована ефективність порівняльно-правових досліджень. Слід констатувати, що її роль зазвичай взагалі не враховується або ж значною мірою принижується. Це пояснюється тим, що при оцінці перевага віддається безпосередньому результату та безпосередній ефективності.

Безпосередня та опосередкована ефективність порівняльно-правових досліджень має оцінюватися за допомогою показників первинних і вторинних наслідків. Первинні або цільові наслідки порівняльно-правових досліджень – це ті соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі тих безпосередніх цілей, задля яких проводилося порівняльне дослідження. Первинні наслідки порівняльно-правових досліджень, у свою чергу, поділяються на передбачені та непередбачені. Передбачені і непередбачені первинні наслідки порівняльно-правових досліджень можуть поділятися на позитивні та негативні. Критерієм позитивності або негативності є схвалення і сприйняття дослідницьких пропозицій [152]. Вторинними наслідками слід вважати ті, які не передбачалися цілями дослідження прямо, вони також можуть мати позитивний чи негативний характер.

В.М. Полонські, розглядаючи проблему оцінки ефективності наукових досліджень, виокремлює важливість таких критеріїв, як якість, фундаментальність, новизна, достовірність, актуальність, теоретична та практична значущість [122, с. 161].

Якість порівняльно-правового дослідження детермінується новизною, актуальністю, теоретичною та практичною значущістю отриманих у дослідженні результатів, їх достовірністю. За основу оцінки якості порівняльно-правових досліджень необхідно брати диференційований підхід.

Рівень фундаментальності результатів порівняльно-правового дослідження характеризується мірою впливу наукової істини на знання про правову картину світу. Для вирішення питання щодо рівня фундаментальності порівняльно-правового дослідження необхідно враховувати такі ознаки дослідження: глибина проникнення у сутність явищ, рівень новизни наукової інформації, рівень достовірності наукової інформації.

Критерій новизни характеризує змістовну сторону результату порівняльно-правового дослідження, раніше не відомі науці теоретичні та практичні положення. Наукову цінність мають лише ті дослідження, які містять нові знання. Якщо вони відрізняються від попередніх здобутків лише за термінологічною складовою, то не можуть бути результатом дослідницької праці. Характеризуючи критерій новизни результатів порівняльно-правового дослідження, можна виокремити такі параметри: а) вид новизни. Із цієї точки зору може бути теоретична та практична новизна. До теоретичної новизни належать нові концепції, гіпотези тощо. До практичної новизни слід віднести рекомендації, пропозиції, вимоги тощо; б) рівень новизни – це показник того, яке місце посідають, отримані у процесі здійснення порівняльно-правового дослідження знання серед тих, які вже є у науковому фонді.

Невід'ємною характеристикою оцінки має бути рівень достовірності отриманих результатів. Він прямопропорційний підтвердженню безпосередніми або опосередкованими емпіричними та теоретичними

даними.

Ціннісну сторону результату порівняльно-правового дослідження характеризує також критерій теоретичної значущості. Він показує вплив результатів дослідження на існуючі в науці порівняльного правознавства концепції, підходи, ідеї. Теоретична значущість результатів порівняльно-правового дослідження пов'язана з концептуальністю, доведеністю отриманих висновків, перспективністю результатів дослідження. Рівень теоретичної значущості залежить від того, як вони впливають на існуючі в науці ідеї, підходи, концепції. Теоретична значущість порівняльно-правового дослідження тісно пов'язана з його новизною, концептуальністю, доведеністю отриманих висновків, перспективністю результатів порівняльно-правового дослідження для подальших наукових розробок. Критерій теоретичної значущості дозволяє планувати проекти нових порівняльно-правових досліджень.

Критерій практичної значущості характеризує реальні досягнення у процесі пізнання правової реальності. Рівень практичної значущості результатів порівняльно-правового дослідження залежить від використання їх на практиці.

Критерій актуальності вказує на необхідність і своєчасність вирішення проблеми, пов'язаної з порівняльним вивченням об'єктів, для подальшого розвитку науки. Цей критерій є динамічним та залежить від часу та специфічних обставин.

Оцінку результатів порівняльно-правового дослідження не можна зводити лише по позитивних чи негативних твердженнях, оскільки вона органічно пов'язана з усім процесом пізнання.

Методологічні правила оцінки результатів порівняльно-правового дослідження можна звести до таких тверджень:

1) оцінка результатів порівняльно-правового дослідження передбачає наявність комплексного критерію, який, незважаючи на те, що може суттєво відрізнятися в залежності від кожного конкретного виду дослідження, має

обов'язково включати предметність, повноту, несуперечливість, достовірність дослідження;

2) при визначенні рівня ефективності порівняльно-правових досліджень (безпосередньої чи опосередкованої) слід виходити з того, що найбільш доцільною формою показникових величин ефективності є наслідки порівняльно-правових досліджень (первинні або вторинні);

3) оцінка результатів порівняльно-правового дослідження повинна мати системний характер, оскільки кожна із складових системи допомагає розкрити ефективність під кутом зору часткових критеріїв;

4) при оцінці якості порівняльно-правових досліджень необхідно враховувати досить значний вплив суб'єктивних факторів на цей процес. Якість порівняльно-правового дослідження визначається такими показниками: новизна, актуальність, теоретична та практична значущість отриманих у дослідженні результатів, їх достовірність;

5) оцінка результатів порівняльно-правового дослідження має бути відокремленою від політичної заангажованості, службової залежності, амбіцій, впливу зацікавлених осіб.

Висновки до третього розділу

1. На емпіричному рівні порівняльно-правового дослідження об'єкти відображаються з позицій зовнішніх зв'язків і відносин. Емпіричному пізнанню притаманні збір інформації та її первинна обробка.

2. Методологічні правила, що використовуються на емпіричному рівні порівняльно-правових досліджень дозволяють здійснити правильний збір інформації про досліджувані об'єкти та здійснити її первинну обробку, у тому числі, систематизувати її та зіставити, визначивши подібні та відмінні риси порівнюваних об'єктів, предметів та явищ. Від правильності застосування цих методологічних правил залежить подальша ефективність та результативність дослідження.

3. Під час збору інформації у порівняльно-правових дослідженнях слід користуватися такими методологічними правилами: до інформації потрібно ставитися незаангажовано і об'єктивно, витискаючи суб'єктивізм та емоції; намагаючись виявити факти, пов'язані з досліджуваною проблемою, перш за все, слід зібрати всі факти; збираючи факти та явища, потрібно дивитися на них із точки зору причин, що втілили їх у життя, і наслідків, які можуть відбутися пізніше, причому не тільки у правовій сфері, але й в інших суспільних сферах, оскільки врахування соціальної суті правових явищ дозволить більш комплексно дослідити предмет дослідження; необхідно чітко дотримуватися вимог роботи з документами, на яких базується дослідження.

4. Теоретичний рівень порівняльно-правових досліджень є вкрай важливим та відповідальним, адже саме на цьому рівні здійснюється аналіз та оцінка даних, отриманих за допомогою емпіричного рівня досліджень.

5. Аналіз даних – це своєрідна «вершина» усієї процедури порівняльно-правового дослідження. Це основний вид робіт порівняльно-правового дослідження, спрямований на виявлення стійких, істотних властивостей, тенденції порівнюваних явищ. Аналіз включає обґрунтування і доведення гіпотез, побудову висновків дослідження. На його основі підтримується логічність, послідовність, обґрунтованість усіх процедур порівняльно-правового дослідження.

6. Для уникнення помилок, що виникають на стадії аналізу інформації, отриманої у процесі порівняльно-правових досліджень, слід користуватися такими методологічними правилами: сприйняття правової реальності має бути системним; обдумане використання методу вторинного аналізу, а також критичне бачення правової карти світу (аналіз правових систем, у тому числі й рідної, має здійснюватися з неупередженістю та адекватним висвітленням їх позитивних чи негативних рис); порівнюватися мають типові факти, з урахуванням зв'язку з конкретною обстановкою, причинами виникнення правового явища, динамікою розвитку; при здійсненні аналізу законодавчого

акта і практики його застосування у правотворчості та правозастосуванні слід враховувати прояв суб'єктивного фактора; слід уникати вживання «нестійких» термінів, не варто вживати багатозначні терміни, слід вивчати історію цих термінів, їх еволюцію та змістовне навантаження, корисно скласти словник ключових понять; необхідно виявляти сутність порівнюваних об'єктів, а не правову форму; ефективність мислення компаративіста залежить від критичного сприйняття чужої думки, організованості пошукового процесу, що має бути зосереджений на вирішенні проблеми порівняльно-правового дослідження.

7. Оцінка результатів порівняльно-правового дослідження сприяє розумінню ситуації у сфері порівняльно-правового пізнання взагалі. Вона є багато в чому суб'єктивною, проте слід виокремлювати такі методологічні правила, що сприяють її об'єктивній реалізації: наявність комплексного критерію оцінювання, який має обов'язково включати предметність, повноту, несуперечливість, достовірність дослідження; найбільш доцільною формою показникових величин ефективності є наслідки порівняльно-правових досліджень (первинні або вторинні); оцінка результатів порівняльно-правового дослідження повинна мати системний характер; при оцінці якості порівняльно-правових досліджень необхідно враховувати відносність цього поняття.

8. Слід окремо зазначити, що в рамках цього дослідження наведений перелік методологічних правил за рівнями порівняльно-правових досліджень не є вичерпним. У роботі вказуються правила, які, на думку автора, є найважливішими, оскільки дозволяють систематизувати та упорядковувати науково-дослідну діяльність.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ЗДІЙСНЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРАВОВОГО ПОРІВНЯННЯ

У рамках порівняльно-правових досліджень може використовуватися досить велика кількість видів порівняння. Так, професор М.А. Дамірлі виокремлює вісімнадцять видів правового порівняння [46, с. 184]. Застосування кожного з них тягне залучення певних методологічних правил, дотримання яких сприятиме успішному здійсненню порівняльно-правових досліджень. У цьому розділі розглядатимуться лише найбільш актуальні та складні види порівняння та запропоновано методологічні правила їх здійснення. Безумовно, наведений перелік цих правил щодо конкретних видів порівняння не є вичерпним.

4.1. Методологічні правила функціонального порівняння

Функціональне порівняння є одним із найбільш дискусійних видів порівняння у рамках порівняльно-правової науки. Безперечним є той факт, що функціональна однозначність, тобто виконання одного й того ж завдання інститутами різних правових систем робить можливим та доцільним їх порівняння. Воно починається з постановки певної соціальної проблеми та продовжується пошуком правової норми або інституту, за допомогою яких є можливим вирішення цієї проблеми. Порівняння рухається не від норми до соціального факту, а навпаки – від соціального факту до його правового регулювання. При функціональному порівнянні правові норми та інститути вважаються порівнюваними, якщо вони вирішують схожу соціальну проблему.

На думку К. Цвайгерта та Х. Кьотца, функціональне порівняння сприяє кращому розумінню та оцінці норм та інститутів порівнюваних правових систем [189, с. 36]. Будь-які об'єкти, які використовуються у порівняльно-

правових дослідженнях, мають свої цілі, завдання, обумовлюються рядом чинників, внаслідок чого відіграють певну роль відповідно до теоретичних та практичних установок. В 1971 р. К. Цвайгерт проголосив монополію у галузі методології: «Основним методологічним принципом всього порівняльного правознавства є функціональність» [цит. за: 106]. Фактично з того часу функціональне порівняння є символом традиційного порівняльного правознавства.

Італійський компаративіст М. Грезіде зазначає, що у порівняльному правознавстві термін «функціоналізм» має принаймні два взаємопов'язані, але різні значення. Перше перебуває у площині методологічного аналізу. У цьому контексті розуміння функціоналізму зводиться до вивчення переваг і недоліків функціонального методу, який є одним із найвідоміших інструментів порівняльно-правового дослідження. Друге розуміння функціоналізму випливає з ідеї про те, що право відповідає на потреби суспільства – погляд, який прихильники функціоналізму вважають найкращим при поясненні відмінностей і подібностей між правовими системами світу [208, с. 100]. Завдяки функціональному порівнянню можна більш глибоко вивчати порівнювані об'єкти, тимчасово абстрагуючись від їх динамічних характеристик.

На думку Р. Мертона, функціоналізм може мати або не мати евристичного значення. Його заслуга – у формулюванні головної теореми функціонального аналізу, сутність якої полягає у тому, що точно так, як одне й те ж явище може мати багаточисельні функції, так і одна й та ж функція різними явищами може виконуватися по різному [101, с. 120].

На думку К. Цвайгерта і Х. Кьотца у праві можна порівнювати лише те, що виконує одну і ту ж задачу, одну й ту ж функцію. Правопорядок кожної країни вирішує одну й ту ж юридичну проблему по-своєму, навіть якщо кінцевий результат буде однаковим. Компаративіст із принципом функціональності найчастіше стикається, коли він доходить поспішного висновку про відсутність в іноземному праві матеріалу з даної проблеми.

Вивчення причин відсутності у будь-якій іноземній правовій системі потреби у вирішенні даної юридичної проблеми часто приводить до плідних висновків про власне або іноземне право. Часто трапляється також, що вирішення ряду юридичних проблем власним правом втратило актуальність і їх існування пояснюється лише потребою теоретиків мати в усіх відношеннях досконалий і науково розроблений кодекс. Тому постановка питань для порівняльно-правового дослідження із самого початку повинна мати функціональний характер, а проблема для вивчення сформульована без прив'язки до системи понять власного правопорядку [189, с. 51].

Однак, слід зазначити, що далеко не всі вчені поділяють позицію всеосяжності функціонального методу у порівняльному правознавстві. Наприклад, Р. Майклс зазначає, що «функціональний метод» – це тричі помилкова назва: по-перше, немає єдиного функціонального методу, їх існує безліч; по-друге, не всі функціональні методи є функціональними; по-третє, деякі проекти, що претендують на використання даного методу, не наслідують жоден відомий метод взагалі [цит. за: 30, с. 128].

Прихильники функціонального підходу виокремлюють такі елементи функціонального порівняльного правознавства [106]. По-перше, функціональне порівняльне правознавство – це фактографічна наука. Предметом вивчення цієї науки є не норми права, а їх ефект, не наукові концепції та їх обґрунтування, а фактичні явища. Внаслідок цього об'єктами функціонального дослідження найчастіше є судові рішення як відповіді на конкретні життєві ситуації, а правові системи порівнюються шляхом аналізу притаманних їм різних способів судового рішення схожих ситуацій. По-друге, функціональне порівняльне правознавство поєднує властивий йому фактографічний підхід із теорією, згідно з якою об'єкти функціонального дослідження мають пізнаватися виходячи з тих функцій, які вони виконують у суспільстві. Таким чином, право і суспільство мисляться як явища, відокремлені один від одного, але в той же час пов'язані один з одним. По-третє, функція сама по собі відіграє роль *tertium comparationis* (третій елемент

порівняння). Інститути, як правові, так і неправові, навіть якщо вони розрізняються на доктринальному рівні, порівнюються, якщо є функціонально-еквівалентними, якщо виконують схожі функції в різних правових системах. Четвертим елементом, що включається, правда, не в усі різновиди функціонального методу, є можливість функціональності бути критерієм оцінки. Завдяки цьому елементу функціональне порівняльне правознавство стає порівнянням з метою вибору кращого права: кращим із порівнюваних законів є той закон, який виконує свою функцію краще за інших.

При функціональному порівнянні відбувається процес пошуку функціональної пари, тобто аналога вирішення поставлених задач дослідження в різних правопорядках з метою порівняння [14, с. 7]. Звичайно, функціоналізм у порівняльному аналізі не вимагає суворої прив'язки до традиційних національно-правових концепцій. У цьому полягає його слабка сторона. Позитивний сенс полягає в орієнтації на те, щоб знайти аналоги вирішення власних правових проблем у тих або інших сферах іноземного права [189, с. 52-53]. Виходячи із цього К. Цвайгерт і Х. Кьотц формулюють основний закон порівняльного права: різні правопорядки, незважаючи на всі відмінності у своєму історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилях функціонування на практиці, вирішують дуже часто одні і ті ж життєві проблеми, аж до найдрібніших деталей, однаково. У той же час, деякі сфери соціального життя знаходяться під таким сильним впливом національно забарвлених моральних і етичних цінностей, що сягають корінням у релігійні уявлення та історичні традиції розвитку культури або в характер націй, що породжувані цими соціальними факторами відмінності не можуть створити сприятливого ґрунту для розвитку в різних правопорядках співпадаючих правових норм, які регулювали б зазначені сфери життя суспільства. Після завершення роботи ця презумпція є засобом контролю за правильністю досягнутих результатів: якщо компаративіст констатує на основі усієї сукупності досліджуваних матеріалів ідентичність або принаймні

схожість у рішеннях правових проблем порівнюваних правопорядків, він може бути задоволений [189, с. 60]. Таким чином, функціональне порівняння, на думку німецьких вчених, при вирішенні конкретних проблем здатне довести універсальність правового регламентування. Проте до цього тезису слід ставитися з обережністю, більше того – не варто говорити про його абсолютний характер.

К. Цвайгерт і Х. Кьотц визначають функцію як вихідну точку та основу правового порівняння. На їхню думку, вона є *tertium comparationis* – третім елементом порівняння. Для процесу порівняння це означає, що функціональність правопорядків, що досліджуються, їх регулюючий механізм беруться у чистому вигляді, тобто без національної специфіки, притаманної їх юридичним поняттям, доктринальним поглядам та рішенням. Це означає, що кожне рішення з точки зору даної функції слід оцінювати як єдине (для всіх правопорядків, що вивчаються) і порівнювати, абстрагуючись від відмінностей, яких вони набувають у національних правопорядках, незалежно від того, йде мова про «норму права», тлумачення, судову практику чи будь-яке інше правове явище [207, с. 69]. Слід звернути увагу на те, що вибір як *tertium comparationis* функціональної спрямованості об'єктів має недоліки. По-перше, цей вибір має суб'єктивний характер. Спроби визначити функцію правових інститутів залежать від суб'єктивних інтерпретацій, які неможливо відділити від оціночних суджень. Крім того, навіть якщо застосування до певних норм та інститутів функції є очевидним, то підхід, що використовується для пошуку кращого рішення, не враховує більше фундаментального питання, а саме чи є функція, яку норма чи інститут виконують, доречною. По-друге, не враховуються латентні функції, що виконуються правовими інститутами. По-третє, функціоналізм не передбачає оцінку функції як теоретичної категорії, не допомагає у вирішенні загальнотеоретичних питань про право.

Застосування функціонального порівняння дозволить подолати не лише теоретичні, але й практичні труднощі, оскільки, у будь-якому разі єдина

функціональна спрямованість сприяє раціональному розумінню й ефективній імплементації позитивного досвіду. Наприклад, досліджуючи функцію судового контролю за конституційністю законів і підзаконних нормативно-правових актів, можна порівнювати правову регламентацію діяльності Верховного Суду США та Конституційного суду України, тоді як Верховний Суд України не виконує цієї функції. У тому разі, якщо об'єкти мають протилежну функціональну спрямованість, можна констатувати факт непорівнюваності, оскільки вони мають різні сфери застосування.

Слід зазначити, що використання функціонального порівняння є досить складним завданням для вченого, оскільки компаративіст повинен звільнятися від укорінених у його правовому мисленні концепцій і понять власного права. Це стосується, зокрема, і проблеми оцінки джерел права. Компаративіст повинен ставитися до них, як юрист тієї країни, до права якої він звернувся. Він повинен піклуватися про те, щоб постійно поглиблювати і підтримувати в робочому стані свої знання про інші країни і культури. Трапляється (і нерідко), що підібрати відповідну функціональну пару в іноземному правопорядку для національної правової норми не видається за можливе. І тоді рішення слід шукати за допомогою порівняльно-правового дослідження поза законодавчою сферою. До цієї сфери входять не зазначені в юридичних підручниках умови ведення ділових операцій, неписані правила правових звичаїв, неправові рішення проблем тощо [189, с. 56-57]. Власне все це вимагає від вченого досить глибинних та актуальних знань не тільки правової, але й усіх інших сфер суспільного життя порівнюваних країн, без цього функціональне порівняння не може бути здійсненим у повному обсязі.

Говорячи про функціональне порівняння, слід мати на увазі, що існує щонайменше сім концепцій:

- 1) фіналізм – неоарістотелевський функціоналізм, заснований на внутрішній телеології;
- 2) адапціонізм – еволюційний функціоналізм у рамках дарвінівської традиції;

3) класичний функціоналізм (функціоналізм Дюркгейма), що пояснює соціальні інститути через призму їх корисності для суспільства;

4) інструменталізм – нормативістська теорія використання права з метою «соціального інженерінгу»;

5) удосконалений функціоналізм – функціоналізм, який замінив ряд постулатів класичного функціоналізму емпірично перевіреними гіпотезами;

6) епістемологічний функціоналізм – епістемологічна концепція функціоналізму, що робить акцент на функціональних зв'язках між явищами, а не на онтології явищ;

7) еквівалентний функціоналізм, заснований на перерахованих вище концепціях функціоналізму, однак при цьому проголошує відсутність телеологічного і причинного характеру функціональних зв'язків [106].

Слід зазначити, що функціональне порівняльне правознавство використовує усі перераховані вище концепції, подекуди не враховуючи їх несумісність. У зв'язку із цим критика функціонального порівняння не є рідкістю, зокрема, наголошується, що можливості функціоналізму є обмеженими, він не може розглядатися як метод придатний для будь-яких порівняльно-правових досліджень, він може бути цікавою й іноді навіть плідною, але очевидно не виключною формою методології у межах сфери правових дослідження. При цьому наголошується, що функціоналісти часто підкреслюють винятковість їхнього методу, таким чином, можна говорити про імпліцитну відсутність методологічної толерантності, хоча це і не є доречною ідеєю у контексті сучасності – існують також й інші підходи у порівняльному правознавстві [173, с. 124].

З огляду на особливості функціонального порівняння, можна запропонувати такі методологічні правила, які дозволять реалізовувати цей вид порівняння на високому науковому рівні:

1) при функціональному порівнянні доцільно виробити власну систему термінів та понять (у п.п. 3.2.1 уже зазначалося, що в процесі порівняльно-правових досліджень корисно звернутися до складання словника ключових

понять, фіксуючи в ньому усі їхні тлумачення, таким чином це методологічне правило має подвійне обґрунтування) – це викликано тим, що поняття порівняльного права опосередковують ті явища суспільного життя, які не потрапляють до сфери дії понять національного права. Таким чином, система термінів порівняльного правознавства набуває обрисів досить невизначеної структури із більш узагальненим змістом понять, ніж в національному праві, з інтернаціоналізацією порівняльно-правового дослідження зростає значущість системи понять порівняльного правознавства [189, с. 71]. Під час функціонального порівняння науковцеві необхідно оперувати поняттями, які не завжди відображені в національній юридичній лінгвістиці, для уникнення плутанини, неточностей та помилок слід попередньо узгодити значення понять, що використовуються;

2) функціональне порівняння доцільно здійснювати головним чином на мікрорівні. Виходячи з того, що функціональне порівняння передбачає дослідження вирішення конкретної проблеми у різних правових системах, воно може здійснюватися на рівні вивчення конкретних правових норм, інститутів, а не на рівні правових систем у цілому або правових сімей;

3) слід розмежовувати функції і причини правових явищ, дослідження об'єктивних функцій інститутів, відмежованих від їх причин і цілей, дозволяє шукати загальні закономірності, що відповідно дозволить досягти ефективних результатів дослідження. Ототожнення функцій та причин правових явищ не дозволить адекватно підібрати порівнювану пару та адекватно описати сутність правового регулювання;

4) при функціональному порівнянні слід враховувати не тільки явні функції правового явища (тобто функції, навмисно виконувані і визнані членами суспільства [106]), але й латентні (тобто функції, що виконуються ненавмисно і про які членам суспільства невідомо [106]);

5) слід враховувати, що схожі інститути можуть виконувати різні функції у різних суспільствах або за різних історичних періодів, у той же час функціонально схожі соціальні потреби можуть бути задоволені різними

інститутами, тому функціональне порівняння вимагає особливої уваги від дослідника та глибокого занурення в матеріал дослідження;

б) функціоналізм досліджує не тільки правові, але й неправові способи задоволення соціальних потреб, тому компаративіст має зосереджувати увагу не тільки на нормативно-правовому матеріалі, але й на всіх інших даних, які дозволять здійснити функціональне порівняння.

4.2. Методологічні правила порівняння на макро- та мікрорівнях

Залежно від того, на якому рівні здійснюються порівняльно-правові дослідження, виокремлюються такі види, як макропорівняння та мікропорівняння. Ці види порівняння за рівнями є загальновизнаними, традиційними для вітчизняної науки порівняльного правознавства і широко застосовуються науковцями.

Здійсненням порівняльно-правових досліджень на макрорівні вирішуються в основному загальнотеоретичні завдання, що стосуються у цілому правової карти світу, розвитку основних правових сімей, змін, що відбуваються в рамках окремих національних правових систем [99, с. 41]. На цьому ж рівні увагу може бути сконцентовано на загальних питаннях судочинства у різних країнах, на проблемах правотворчості, законності і конституційності, на питаннях правозастосування.

Макропорівняння – це порівняння правових систем у цілому. Порівняння правових систем у їхньому цілісному вигляді має враховувати процес їх формування і функціонування, основні принципи, джерела права, соціальну основу і тому є значно складнішим, ніж мікропорівняння. Чим ширшою і складнішою є сфера, що підлягає порівняльно-правовому аналізу, тим ґрунтовнішими і глибшими мають бути знання дослідника про основи аналізованого правопорядку. Це допоможе йому уникнути помилок при встановленні та оцінці іноземного права. Тому компаративіста-початківця слід застерегти від захоплення порівнянням на макрорівні [77,

с. 327]. Однак, саме цей рівень досліджень найактивніше використовується у порівняльному правознавстві [127, с. 25].

А.Х. Саїдов виокремлює також порівняння у світовому масштабі, яке називає «універсальним» або «глобальним» [141, с. 47]. Однак, на його думку, на практиці глобальне порівняння не буває вичерпним, а є репрезентативним. Вичерпне універсальне порівняння близько 200 існуючих нині національних правових систем практично є неможливим, воно ускладнюється у зв'язку не тільки зі значним збільшенням числа правових систем, але і з фактором якості. Стосовно глобального порівняння, яке охоплює різні правові системи, постає ряд загальнометодологічних проблем. При глобальному порівнянні можна досягти відносно вичерпного результату лише проводячи порівняння із зазначенням правової сім'ї, до якої та чи інша національна правова система належить. Таким чином, глобальне порівняння своїм предметом має основні правові системи сучасності, дозволяє виявити місце і взаємини, взаємозв'язки основних правових систем сучасності на правовій карті світу і має теоретико-пізнавальну мету.

При дослідженні спеціальних правових інститутів та проблем застосовується мікропорівняння. На відміну від макрорівня, порівняльне правознавство на мікрорівні має справу не із загальними проблемами, а зі спеціальними інститутами або проблемами, тобто з правилами, що використовуються для вирішення повсякденних конкретних проблем і конфліктів інтересів [189, с. 13]. Неможливо перелічити коло усіх тих конкретних порівняльно-правових питань, які досліджуються на мікрорівні. Таке порівняння часто веде до вирішення суто практичних завдань, зокрема до можливого використання зарубіжного досвіду.

Однією з важливих проблем є розмежування порівняльно-правових досліджень на макро- і мікрорівнях. Звертаючи особливо увагу на цей момент, М.А. Дамірлі зазначає, що елементи правової системи бувають двоякого роду: одні з них характеризують правові системи у цілому, тобто на макрорівні (наприклад, джерела права, правова культура), інші фіксують її

якість, приватні характеристики, інакше кажучи, характеризують правові системи на мікрорівні (наприклад, договір купівлі-продажу, кримінально-правова відповідальність). Ця обставина є підставою для віднесення перших до об'єкта порівняльно-правової теорії, а других – до об'єкта галузевих порівняльно-правових дисциплін [40, с. 134]. Як впливає з визначення предмета порівняльного правознавства М.А. Дамірлі, коли предметом порівняльно-правових досліджень є окремі складові правової системи (галузі, інститути, норми та інші правові явища), вони мають бути розглянутими як частини цього цілого [40, с. 80].

Дослідження порівняння на мікрорівні є відносно простим, однак до мікропорівняння також потрібно підходити досить обережно. Завжди необхідно мати на увазі, що будь-яке вузьке питання є невід'ємною частиною загальної системи іноземного права. І тільки у взаємозв'язку з нею розкриваються його суть і особливості змісту [77, с. 327].

Необхідно підкреслити, що виокремлення різних рівнів порівняльно-правового дослідження за своїм характером є вельми відносним. Межа між порівняльним правознавством на макро- і мікрорівнях не є жорсткою. Поряд з виокремленням у процесі порівняльно-правового дослідження макро- і мікрорівнів у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі іноді оперують поняттям «середній рівень». У науковий обіг це поняття було введено після того, як зарубіжним дослідникам різних політичних систем стало ясно, що багато теоретично і практично важливих правових питань неможливо успішно вирішувати ні на глобальному (макро-), ні на емпіричному (мікро-) рівнях [99, с. 41].

Таким чином, можна визначити кілька методологічних правил здійснення порівняння на макро- та мікрорівнях, дотримання яких сприятиме успішності порівняльно-правових досліджень:

1) перш за все, необхідно чітко визначитися з рівнем порівняльно-правового дослідження і чітко його наслідувати протягом усіх стадій наукової діяльності (це правило тісно пов'язане з необхідністю чіткого

визначення об'єкта дослідження);

2) при розмежуванні порівняльних досліджень на макро- і мікрорівнях слід виходити з того, що якщо вивчаються правові системи у цілому або їх елементи, що характеризують правові системи у цілому, то проводиться порівняння на макрорівні, а якщо вивчаються такі елементи правових систем, які фіксують їх певні приватні характеристики, то проводиться порівняння на мікрорівні;

3) макрорівень порівняльно-правових досліджень вимагає глибоких та широких знань про порівнювані правові системи в цілому та про особливості їх конкретних елементів, з огляду на системний характер права;

4) якщо предметом порівняльно-правових досліджень (на мікрорівні) є окремі складові правової системи (галузі, інститути, норми та інші правові явища), вони мають бути розглянутими як частини цього цілого; тому мікрорівень порівняння потребує знання не тільки про конкретні порівнювані явища, але й про правові системи у цілому, в яких ці правові явища функціонують.

4.3. Методологічні правила діяхронного порівняння

Одним із найважливіших видів порівняльного аналізу можна назвати діяхронне порівняння. Воно діє за принципом часової послідовності. Цей вид порівняння допомагає в дослідженні процесів формування та розвитку різних правових систем та їх елементів. Діяхронний аналіз здійснюється шляхом вертикального часового зрізу, дозволяє виявити певні закономірності, тенденції в еволюції предмета пізнання. Бінарною опозицією діяхронного порівняння є синхронне порівняння.

Діяхронне порівняння здійснюється не тільки на принципах, що характерні для порівняльно-правового методу, але й на принципах історичного методу. Історичний метод використовується в усіх науках, які не можуть сформувати свого предмета без дослідження об'єктів, що

змінюються в часі. Досліджувати об'єкт історично – означає прослідкувати послідовність його зміни у певному контексті, виявити взаємозв'язок станів об'єкта, що змінюються.

У сучасній історичній науці не існує єдиного підходу до розуміння сутності та логіки історичного процесу. У науковій літературі указується на наявність двох основних підходів, перший з яких називається унітарно-стадіальний (лінійний), другий – плюрально-циклічний.

Один із цих підходів базується на ідеї цілісності всесвітньої історії і на теоріях лінійного розвитку історії. Ідея всесвітньої історії пов'язана, перш за все, з християнською ідеєю божественного промислу, що керує долями людства. У християнській історіософії (IV–V ст.ст. н.е.) сутність історії розглядається як послідовний рух людини до Бога. Середньовічна схема всесвітньої історії піддалася всебічному критичному аналізу уже в епоху Нового часу. Проте слід зазначити, що сама ідея лінійного розвитку культури, навпаки, набула поширення. З теологічної вона поступово перетворилася на метафізичну та раціоналістичну. Наприклад, в Англії хід світового процесу пояснювався накопиченням знання, у Франції ту ж ідею було розвинено у боротьбі з церквою – як звільнення людства від середньовічних забобів і подолання католицизму шляхом секуляризації науки, урочистості розуму, в Німеччині ідея всесвітньої історії перетворилася на вчення про поступову гуманізацію людства і залучення його до свободи. До унітарно-стадіальної концепції належить і історичний матеріалізм К. Маркса, в рамках якого всесвітньо-історичний процес визначався як рух від першого безкласового суспільства (первіснообщинного ладу) через класові (рабовласництво, феодалізм, капіталізм) до нового безкласового суспільства (комунізму). За всіх відмінностей розглянутих концепцій, у них можна побачити спільні позиції – домінуюча роль особистості, прогрес людського знання і розуму, які є рушійною силою самого прогресу. Суть плюрально-циклічного розуміння історії полягає у тому, що людство поділяється на декілька абсолютно автономних утворень, кожне з яких має

свою власну, абсолютно самостійну історію. Кожне із цих історичних утворень виникає, розвивається та, рано чи пізно, з неминучістю гине. На зміну загиблим утворенням приходять нові, які здійснюють такий же цикл розвитку. Внаслідок того, що кожне утворення такий історичний процес починає із самого початку, нічого принципово нового внести до історії воно не може. Звідси випливає, що всі такого роду людські спільноти є абсолютно рівноцінними, еквівалентними. Жодна з них за рівнем розвитку не стоїть ні нижче, ні вище за всіх інших. Кожне із цих утворень розвивається, причому до певного часу може спостерігатися навіть поступальний розвиток, але людство у цілому не еволюціонує, і тим більше – не прогресує. Історія людства, таким чином, повністю розпорошена не лише у просторі, але і в часі. Існує безліч історичних утворень і, відповідно, безліч історій. Цю позицію підтримували та розвивали у своїх роботах такі вчені як М.Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі та ін. [60, с. 15-18].

Діахронне порівняння може здійснюватися на основі будь-якої із вищеохарактеризованих концепцій. Це абсолютною мірою залежить від позицій науковця, який здійснює подібний аналіз. Проте, слід зазначити, що для сучасного порівняльного правознавства одним із важливих принципів є визнання усіх правових систем, як рівноцінних, що власне є однією із засад плюрально-циклічного розуміння історії.

Сам метод діахронного аналізу було уперше запропоновано М. Бреалем (1832–1915 рр.) французьким лінгвістом і філологом, основоположником семантики – науки про значення слів. Він розглядав семантику як історичну науку, для вивчення якої розробив метод історичного (діахронного) аналізу значень [165, с. 153-154].

Щодо застосування діахронного аналізу в історичних дослідженнях, то поняття і характеристику «історико-діахронного» методу було розроблено І.Д. Ковальченко. Однак цей метод не було ним виокремлено як самостійний метод, оскільки розглядався як необхідний інструмент будь-якого історичного дослідження, об'єктивно націленого на вивчення тимчасових

трансформацій. І.Д. Ковальченко запропонував два основні підходи до вивчення змін історичних явищ у часі: діахронний (різночасний, різномоментний аналіз), і синхронний (одночасний аналіз) [68, с. 206]. Багато в чому особливості діахронного аналізу розроблено І.Д. Ковальченко для історичної науки, які можуть знайти своє втілення в діахронному порівнянні правових явищ.

Можна виокремити декілька варіантів діахронного порівняння правових явищ, з урахуванням особливостей використання діахронного методу в історичній науці, які запропонував І.Д. Ковальченко [68, с. 206-208]. Перший із них виявляє такі характеристики процесів, як тривалість, частота різних подій, тривалість пауз між подіями тощо. Це найпростіший варіант аналізу, що дає уявлення про вихідний зміст процесу та його зовнішні характеристики як системи, наприклад, порівняльний діахронний аналіз сімейних правовідносин в Україні у XX ст., який здійснюється тільки за рахунок аналізу змін до законодавчих актів.

Другий варіант діахронного аналізу спрямовано на розкриття внутрішньої часової будови процесу. Виокремлено певні якісні стадії, або фази у його розвитку, а також однотипні події, що утворюють функціонуючі у ньому підсистеми. Так, процес порівняльного аналізу функціонування інституту приватної власності в Україні у XX ст. можна досліджувати за такими умовними етапами: його визнання у дореволюційній Російській імперії, відмова від цього інституту за радянського періоду, легітимізація та врегулювання приватної власності у період незалежної України.

Третій варіант діахронного аналізу полягає у виявленні динаміки окремих систем або їх сукупності на тлі розвитку більш широкої системи, щодо якої досліджувана система є підсистемою, наприклад, порівняльний аналіз історичного розвитку інституту приватної власності в Україні у XX ст. як складової частини історичної зміни галузі цивільного права. Це найбільш складний вид діахронного аналізу у його динамічному варіанті.

Здійснення цього аналізу спирається на два перші варіанти і вимагає динамічних даних про досліджувані системи. Труднощі, зумовлені формуванням таких даних, і складності аналізу динамічних рядів показників обмежують можливості практичного застосування цього аналізу у порівняльно-правових дослідженнях.

Доцільним є виокремлення таких методологічних правил діяхронного порівняння:

1) діяхронне порівняння має здійснювати з обов'язковим урахуванням хронології розвитку досліджуваних правових явищ, ігнорування хронологічної послідовності, приведе до неможливості здійснення цього виду порівняння, адже тут важливим є саме аналіз поетапного розвитку правових явищ, а не фрагментарні історичні ретроспективи;

2) діяхронне порівняння має враховувати історичний розвиток не тільки правових явищ, але й інших суспільних явищ, які прямо чи опосередковано впливають на право (розвиток держави, економіки, культури, політики, міжнародних відносин тощо), оскільки право є відкритою соціальною системою;

3) при діяхронному порівнянні бажаним є залучення історичних артефактів (різного роду документів, предметів) як одного з найважливіших елементів історичного методу дослідження;

4) доцільним для цього виду порівняння є складання різного роду хронологічних таблиць, графіків, які дозволять чітко виокремити стадії розвитку досліджуваних правових явищ, ключові періоди їх розвитку.

4.4. Методологічні правила субстанціонального порівняння

Поряд з іншими видами порівняння науковці виокремлюють субстанціональне порівняння, розуміючи під ним порівняння не форм, а їх змістовного наповнення (наприклад, порівняння правової культури різних правових співтовариств) [39, с. 16-17]. Цей вид порівняння запозичується до

науки порівняльного правознавства з інших наук (перш за все, з філософії) та є досить новим підходом до здійснення досліджень, тому необхідно розглянути його особливості та виокремити методологічні правила його застосування.

Витоки субстанціональної моделі сприйняття сягають філософії Платона. Г.В.Ф. Гегель, якого прийнято вважати автором субстанціональної моделі соціальності, у «Філософії права» стверджує, що субстанціональність як така залишилася не осмисленою Платоном [35, с. 230]. Ідею, яка у прихованому вигляді містилася у його діалогах і підспудно присутня у вченнях середньовічних і новоевропейських мислителів, уперше було висловлено в німецькій класичній філософії саме Г.В.Ф. Гегелем, який наділив субстанцію властивостями саморозвитку і саморуху і запропонував розглядати її як суб'єкт – Абсолютний дух, який є джерелом усього існуючого. Встановлені у суспільстві норми визнаються легітимними тільки в силу того, що вони випливають із природи речей, у порядок яких вбудовано людину як найбільш досконалий прояв субстанції – Абсолютного духу, – але не більше ніж її вияв. Таким чином, соціальне, за Г.В.Ф. Гегелем, являє собою щось у собі і для себе загальне, щось субстанціональне [150, с. 54]. Після відкриття М. Вебером значення взаємовідносин для розуміння природи суспільства інтерес до субстанціональних теорій зменшився. Друге народження субстанціоналізм отримав у працях ряду постмодерністів, що відмовилися від класичного розуміння субстанції і шукають нові субстанціональні форми для вираження справжньої глибини соціальної реальності. Такими формами можуть бути соціальні тіла (у М. Фуко та Ж.-Л. Нансі), несвідомі структури (у К. Леві-Строса і Л. Альтюссера), великий Інший (у С. Жижека). Субстанціональні форми досі використовуються в теоретичних конструкціях соціальної філософії, деякими якостями субстанції володіють символічний капітал і знання, що розуміється як засіб зв'язку соціального, як це постулюється концепцією суспільства знань [150, с. 54].

Із точки зору лінгвистичності і нелінгвістичності порівнюваних фізичних одиниць субстанціональне порівняння може розпадатися на: загальне субстанціональне (нелінгвістичне) порівняння; лінгвістичне субстанціональне порівняння [202, с. 214]. У рамках порівняльного правознавства має використовуватися саме загальне субстанціональне порівняння, оскільки воно виявляє справжню сутність правових явищ, що досліджуються.

Субстанція – це одна з найстаріших, але у той же час найскладніших філософських категорій. У розробці цього поняття є безліч аспектів. Насамперед це пошук єдиної першооснови світу і чітке визначення цієї першооснови. Уже мілетська школа показала неможливість прив'язки субстанції до якоїсь конкретної форми матерії. Однак як претендентами на звання субстанції постійно пропонуються ті чи інші об'єктивно існуючі феномени. Ідея застосування субстанції у соціальній, у тому числі і правовій, сфері є дуже привабливою [31, с. 21]. Субстанціональне вивчення об'єктів, дозволить здійснювати їх порівняння, незважаючи на форму їх функціонування (наприклад, норми шлюбного права можуть фіксуватися у текстах законів, у судових прецедентах, релігійних текстах, на рівні звичаїв, якщо дослідник буде перш за все звертати увагу на форму правових норм, то вони можуть помилково бути визнані непорівнюваними).

Беручи за основу субстанціональний підхід, право слід розглядати, акцентуючи увагу на ньому не як на певній сукупності норм, а, перш за все, досліджуючи його «сутність», основні властивості, особливості функціонування у рамках суспільства. При цьому правова субстанція, як і будь-яка інша соціальна субстанція, є поняття методологічне і їй притаманні такі характерні риси [31, с. 22]: субстанція – основа всіх соціальних явищ; соціальна субстанція – це сукупність суб'єктів (люди, соціальні групи, інститути), що пов'язані соціальними відносинами; такою субстанцією у кожному конкретному випадку може бути абсолютно певний носій. Це або кількість людей, готових діяти встановленим чином, або фінансові ресурси,

можна навіть сказати, що все це – конкретні вираження «соціальної субстанції».

Субстанціональне дослідження дозволяє прослідкувати зміни правових систем у часі, або у зв'язку з глобалізацією, інтеграцією не на формальному рівні, а на рівні структурних, суттєвих зрушень. Так саме субстанціональне дослідження дає підстави вважати, що багато елементів західної культури, у тому числі і правової, сприймаються іншим світом лише на формальному, але не на глибинному рівні. «В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській і православних культурах, – зазначав С. Хантінгтон, – майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави. Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню споконвічних цінностей та власної культури» [187]. Як показали дослідження, значущості ста ціннісних установок у різних суспільствах, цінності, що мають першорядне значення на Заході, набагато менш важливі в іншому світі [59, с. 132].

Слід зазначити, що субстанціональна модель піддавалася критиці з боку вчених, які підкреслювали її негативні риси. Так, у радянській літературі ця модель з методологічної точки зору оцінювалася вельми стримано. Є.П. Нікітін у своїй монографії «Пояснення функції науки» писав, що «субстанціональні пояснення є найбільш поверховими, тобто володіють найменшою силою пояснення». Майбутнє науки Є.П. Нікітін вбачав у тому, що субстанціональні докази «втрачають свою питому вагу», збагачуючись структурними та функціональними типами пояснень [110, с. 80-81]. Сам по собі субстанціональний аналіз у кращому разі розглядався як ослаблений доказ.

Крім того, у субстанціональному підході заперечується роль суб'єкта, що не може бути прийнято епохою, головною цінністю якої проголошується

людська особистість [73, с. 136]. Незначущість суб'єкта для цього підходу висловив Г.В.Ф. Гегель, коли говорив, що не слід боятися, що до влади прийде людина, не наділена здібностями до управління, оскільки від його свободи волі майже нічого не залежить [35, с. 230]. Установку на нівелювання людської особистості було сприйнято К. Марксом, для якого субстанцією соціального є капітал.

У цілому, з огляду на вищенаведені особливості цього підходу, можна виокремити такі методологічні правила субстанціонального порівняння:

1) порівняння юридичних явищ не може здійснюватися тільки з огляду на форму їх існування – субстанціональне порівняння вимагає дослідження суті правових явищ, тобто виявлення усіх характерних рис функціонування права, у тому числі неявних, прихованих;

2) субстанціональне порівняння є можливим тільки за рахунок глибинних досліджень, що базуються на реальному сприйнятті права у суспільстві, таким чином вимагається вивчення не тільки формальних джерел права, але й, перш за все, рівня правозастосування, ставлення до права, оцінки права суспільством тощо;

3) при субстанціональному порівнянні права обов'язковим є вивчення не тільки правових явищ, але й дослідження інших соціальних факторів, що будь-яким чином впливають на правове життя суспільства, при цьому цей вплив може бути як очевидним, так і прихованим.

Висновки до четвертого розділу

1. У рамках цього розділу дослідження розглянуто окремі види порівняння та запропоновано методологічні правила їх здійснення. Безумовно, наведений перелік цих правил щодо конкретних видів порівняння не є вичерпним.

2. Функціональне порівняння запропоновано здійснювати з огляду на такі методологічні правила: доцільно виробити власну систему термінів та

понять, оскільки науковцєві необхідно оперувати поняттями, які не завжди відображені в національній юридичній лінгвістиці; функціональне порівняння доцільно здійснювати головним чином на мікрорівні через те, що таке порівняння передбачає дослідження вирішення конкретної проблеми в різних правових системах; слід розмежовувати функції і причини правових явищ; при функціональному порівнянні слід враховувати не тільки явні функції правового явища, але й латентні; функціональне порівняння вимагає особливої уваги від дослідника та глибокого занурення в матеріал дослідження; компаративіст має зосереджувати увагу не тільки на нормативно-правовому матеріалі, але й на всіх інших суспільних даних, які дозволять здійснити функціональне порівняння.

3. Що стосується порівняння на макро- та мікрорівнях, то їх здійснення запропоновано реалізовувати за рахунок таких методологічних правил: необхідно визначитися з рівнем порівняльно-правового дослідження і чітко його наслідувати протягом усіх стадій наукової діяльності; при розмежуванні порівняльних досліджень на макро- і мікрорівнях, слід виходити з того, що якщо вивчаються правові системи у цілому або їх елементи, що характеризують правові системи у цілому, то здійснюється порівняння на макрорівні, а коли вивчаються такі елементи правових систем, які фіксують їх якісь приватні характеристики, тоді проводиться порівняння на мікрорівні; макрорівень порівняльно-правових досліджень вимагає глибоких та широких знань про порівнювані правові системи у цілому та про особливості їх конкретних елементів, з огляду на системний характер права; коли предметом порівняльно-правових досліджень (на мікрорівні) є окремі складові правової системи (галузі, інститути, норми та інші правові явища), вони мають бути розглянутими як частини цього цілого; тому мікрорівень порівняння потребує знання не тільки про конкретні порівнювані явища, але й про правові системи у цілому, в яких ці правові явища функціонують.

4. Методологічні правила діахронного порівняння сформульовано так: діахронне порівняння має здійснюватися з обов'язковим урахуванням

хронології розвитку досліджуваних правових явищ; таке порівняння має враховувати історичний розвиток не тільки правових явищ, але й інших суспільних явищ; при діяхронному порівнянні доцільним є залучення різного роду історичних артефактів; зручним для цього виду порівняння є складання різного роду хронологічних таблиць, графіків.

5. З огляду на особливості субстанціонального порівняння виокремлено такі методологічні правила його здійснення: порівняння юридичних явищ здійснюється з огляду не тільки на форму їх існування, а, перш за все, з огляду на суть цих явищ, тобто усіх виявлених характерних рис; субстанціональне порівняння є можливим тільки за рахунок глибинних досліджень, що базуються на реальному сприйнятті права в суспільстві; при субстанціональному порівнянні права обов'язковим є вивчення дослідження інших соціальних факторів, що будь-яким чином впливають на правове життя суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено вирішення наукової задачі, яка полягає у комплексному аналізові та в розробці методологічних правил порівняльно-правових досліджень. Здійснене дослідження дало можливість дійти таких висновків:

1. Методологія порівняльного правознавства являє собою багат шарове утворення, що складається з різних елементів, серед яких особливе місце посідають методологічні правила. Визначено, що в науковій літературі немає єдиного підходу до розуміння такої категорії як «методологічні правила». З урахуванням проаналізованих позицій науковців надано таке авторське визначення методологічних правил порівняльно-правових досліджень – це методологічні регулятиви та приписи, що встановлюють порядок здійснення науково-дослідної діяльності, визначають умови застосування методологічного інструментарію, порядок і послідовність дій щодо його застосування, дотримання яких у процесі дослідження є підставою та критерієм її якості. Виявлено співвідношення методологічних правил порівняльно-правових досліджень з такими категоріями, як «методологічні принципи», «метод», «методика», «методологічні вимоги», «рекомендації», «засоби пізнання», «установки», «концепції», «аксіоми», «канони», «алгоритми», «прийоми», «вказівки», «логічні правила».

2. Методологічним правилам притаманні такі характерні риси:

- а) регулюють наукову діяльність та спрямовують дослідника на правильний шлях пізнання істини;
- б) посідають чільне місце в методології порівняльного правознавства і є надійним інструментом пізнання правової дійсності;
- в) упорядковують порівняльно-правове дослідження (незастосування методологічних правил позбавляє дослідницький процес логіки);
- г) формулюються на основі знань про властивості та зв'язки правової реальності, про закономірності функціонування та розвитку правових об'єктів;
- д) розробляються і проходять апробацію на дослідницькому рівні;

е) мають забезпечити успішну реалізацію наукових завдань; є) вибір правил багато в чому залежить від мети дослідження, його об'єкта, предмета, методологічного інструментарію, що використовується при здійсненні дослідження; ж) є розпливчастими і нестійкими, тобто не є абсолютами дослідницької діяльності та допускаються випадки відхилення від їх вимог тощо.

3. Залежно від особливостей порівняльно-правових досліджень, у рамках яких застосовуються методологічні правила, слід виокремити певні їх різновиди. Доцільною вважається їх розробка у залежності від: етапів досліджень – методологічні правила підготовчого етапу, етапів збору інформації, її попередньої обробки, аналізу та оцінки; рівня цих досліджень – методологічні правила емпіричного і теоретичного рівнів; за видами порівняння – методологічні правила функціонального, діахронного, субстанціонального порівняння та порівняння на макро- та мікрорівнях. До того ж, перелік методологічних правил порівняльно-правових досліджень не може бути вичерпним та закритим.

4. На підготовчому етапі порівняльно-правового дослідження необхідним завданням є вироблення програми дослідження, обов'язковими елементами якої мають бути: методологічна парадигма, проблема дослідження, мета, наявність чітко сформульованої гіпотези (чи гіпотез), визначення об'єкта та предмета дослідження. При визначенні об'єктів порівняльно-правового дослідження важливим є дотримання відповідності між видом порівняння та масштабами дослідження: порівнюваними визнаються об'єкти, що належать до одного рівня та виду, якщо вони мають подібні та відмінні риси, єдине соціальне та правове призначення, а також урахування регіональних особливостей утворення та функціонування даного об'єкта у різних країнах.

5. Підкреслено, що в рамках емпіричного рівня порівняльно-правових досліджень здійснюються збір інформації та її первинна обробка. Цей рівень дослідження закладає основу для подальшої наукової діяльності.

У рамках порівняльно-правового пізнання запропоновано використання таких методологічних правил збору інформації: до інформації необхідно ставитися незаангажовано і об'єктивно, витискаючи суб'єктивізм та емоції; намагаючись виявити факти, пов'язані з досліджуваною проблемою, перш за все, слід зібрати усі релевантні факти; при зібранні фактів та явищ, необхідно дивитися на них із точки зору причин, що втілили їх у життя, і наслідків, які можуть статися пізніше, причому не тільки у правовій сфері, але й в інших суспільних сферах, оскільки урахування соціальної суті правових явищ дозволить більш комплексно аналізувати предмет дослідження.

Етап первинної обробки інформації порівняльно-правового дослідження передбачає роботу із зібраною інформацією, її первинне структурування. Систематизація фактів покликана забезпечити упорядкованість зібраного матеріалу, його логічне групування та ефективне використання. Вона дає змогу усувати прогалини, що виникають у процесі порівняльно-правового пізнання, уникнути повторів та раціоналізувати пошук необхідних фактів. Крім того, систематизація фактів допоможе компаративісту зручніше користуватися зібраною інформацією, легко відшукувати потрібний матеріал. Після систематизації інформації про порівнювані об'єкти, предмети та явища, здійснюється їх зіставлення, в результаті чого констатуються подібність та відмінність між об'єктами порівняння.

6. Теоретичний рівень порівняльно-правових досліджень передбачає аналіз та оцінку даних, отриманих за допомогою емпіричного рівня досліджень. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень, яких запропоновано для цього рівня, дозволять досягти науково значущих та коректних результатів.

Аналіз даних спрямовано на виявлення стійких, істотних властивостей, закономірностей та тенденцій порівнюваних явищ. Для успішної реалізації цього етапу дослідження запропоновано користування такими

методологічними правилами: сприйняття правової реальності має бути системним; використання методу вторинного аналізу, а також критичне бачення правової карти світу (аналіз правових систем, у тому числі і рідної, має здійснюватися з неупередженістю та адекватним висвітленням їх позитивних чи негативних рис); порівнюватися мають типові факти, з урахуванням зв'язку з конкретною обстановкою, причинами виникнення правового явища, динамікою розвитку; при проведенні аналізу законодавчого акта і практики його застосування слід враховувати прояв суб'єктивного фактора у правотворчості та правозастосуванні; слід уникати вживання «нестійких» термінів, не варто вживати багатозначні терміни, необхідно вивчати історію цих термінів, їх еволюцію та змістовне навантаження, корисно скласти словник ключових понять; необхідно виявляти сутність порівнюваних об'єктів, а не правову форму.

Оцінка результатів порівняльно-правового дослідження є, за своєю суттю, процесом суб'єктивним, однак її об'єктивізація є вимогою сучасного наукового пізнання. Запропоновано ряд методологічних правил, які дозволять здійснювати адекватну оцінку результатів дослідження: наявність комплексного критерію оцінювання, який має обов'язково включати предметність, повноту, несуперечливість, достовірність дослідження; оцінювання має здійснюватися на підставі критеріїв ефективності правових рішень та їх практичної значущості; оцінка результатів порівняльно-правових досліджень має носити системний характер.

7. У рамках порівняльно-правових досліджень виокремлюється досить велика кількість видів порівняння. Кожен із цих видів передбачає вироблення та застосування відповідних методологічних правил, дотримання яких сприятиме успішному здійсненню порівняльно-правової роботи. У рамках цього дослідження розроблено методологічні правила здійснення таких видів порівняння, як: функціональне, діахронне, субстанціональне та порівняння на макро- та мікрорівнях.

8. Методологічні правила функціонального порівняння сформульовано з урахуванням специфіки цього виду порівняння, який передбачає початок аналізу з постановки певної соціальної проблеми та продовжується пошуком правової норми або інституту. Функціональне порівняння слід здійснювати, головним чином, на мікрорівні; при цьому компаративіст повинен позбавлятися укорінених у його правовому мисленні концепцій і понять власного права; необхідним є розмежування функцій і причин правових явищ; слід ураховувати не тільки явні функції правових явищ, але й латентні; компаративіст повинен зосереджувати увагу не тільки на нормативно-правовому матеріалі, але й на всіх інших пов'язаних суспільних даних.

9. Порівняльно-правове дослідження вимагає визначення рівня порівняння (макро- або мікро-) і чітке його наслідування; при розмежуванні порівняльних досліджень на макро- і мікрорівнях слід виходити з того, що коли вивчаються правові системи у цілому або їх елементи, що характеризують правові системи у цілому, здійснюється порівняння на макрорівні, а коли вивчаються такі елементи правових систем, що фіксують їх певні приватні характеристики, здійснюється порівняння на мікрорівні; макрорівень порівняльно-правових досліджень вимагає глибоких та широких знань про порівнювані правові системи у цілому; на мікрорівні, коли предметом порівняльно-правових досліджень є окремі складові правової системи (галузі, інститути, норми та інші правові явища), вони мають бути розглянутими як частини цього цілого, тобто з широким застосуванням контекстуального підходу.

10. Діахронне порівняння має допомогти вивченню об'єктів порівняльно-правових досліджень в історичному аспекті, тобто при простеженні послідовності його змін у часі; воно має здійснюватися з обов'язковим урахуванням хронології розвитку досліджуваних правових явищ; при цьому слід використати різні варіанти діахронного порівняння правових явищ; таке порівняння має враховувати історичний розвиток не тільки правових явищ, але й соціокультурний історичний контекст; при

діахронному порівнянні доцільним є залучення різного роду історичних артефактів; зручним для цього виду порівняння є складання різного роду хронологічних таблиць.

11. Субстанціональне порівняння юридичних явищ має здійснюватися не тільки з огляду на форму їх існування, але, перш за все, з огляду на сутність цих явищ, тобто усіх виявлених характерних рис; воно є можливим тільки за рахунок глибинних досліджень, що базуються на реальному сприйнятті права у суспільстві; прослідковувати зміни правових систем слід не на формальному рівні, а на рівні структурних, суттєвих зрушень; обов'язковим є вивчення дослідження інших соціальних факторів (політичних, економічних, культурних, релігійних тощо), що будь-яким чином впливають на правове життя суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. – Т. 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. – 584 с.
2. Андрющенко М.Н. Понятие эффективности и ее философский смысл / М. Н. Андрющенко // Ученые записки кафедр общественных наук вузов г. Ленинграда: Философские и социалистические исследования. – Л., 1971. – Вып. 12. – С. 43–48.
3. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права / М. Ансель // Очерки сравнительного права / отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1981. – С. 36–86.
4. Арановский К.В. В преддверии сравнительного правоведения / К.В. Арановский // Правоведение. – СПб., 1998. – № 2. – С. 32–46.
5. Арутюнов В. Х., Свинцицкий В. М. Философия глобальных проблем современности / В. Х. Арутюнов, В. М. Свинцицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banauka.ru/2850.htm>
6. Афанасьева О.Н. Лекції з основ наукових досліджень / О.Н. Афанасьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashaucheba.ru/v3053/%D0%B0%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%>
7. Бабін Б. В. Герменевтичний аналіз категорії «міжнародна програма» у контексті теорії міжнародного права / Б. В. Бабін // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 122–128.
8. Баженов Л.Б. Строение и функции естественнонаучной теории / Л.Б. Баженов. – М. : Наука, 1978. – 232 с.
9. Баранова Ю.О. Лингвистические и культурологические проблемы проведения сравнительно-правовых исследований / Ю.О. Баранова // Актуальні питання публічного та приватного права: науковий журнал. – 2013. – №1 (01). – С. 6–8.

10. Баранова Ю.О. Методологічні правила визначення порівнюваності правових об'єктів / Ю.О. Баранова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2013. – № 23. – Ч.1. – Т. 1. – С. 14–18.
11. Баранова Ю.О. Місце методологічних правил в структурі методології порівняльного правознавства / Ю.О. Баранова // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ : ред.-видав. відділ Івано-Франків. ун.-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2012. – Вип. 6. – С. 94–99.
12. Баранова Ю.О. Особенности эмпирического и теоретического уровней сравнительно-правового познания / Ю.О. Баранова // Мир юридической науки (м. Санкт-Петербург). – 2013. – № 1–2. – С. 4–9.
13. Баранова Ю.О. Оцінка результатів порівняльно-правового дослідження: методологічний підхід / Ю.О. Баранова // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮФ ТНЕУ; редкол.: М.О. Баймуратов та ін. – Тернопіль : Вектор, 2013. – № 1 (3). – С. 22–27.
14. Баранова Ю.О. Применение правила функционализма в процессе сравнения правовых объектов / Ю.О. Баранова : материалы I Междунар. науч.-практ. конф. «Право и проблемы функционирования современного государства» / НИЦ «АПРОБАЦИЯ». – М. : Изд-во «Перо», 2012. – С. 6–8.
15. Баранова Ю.О. Проблема непорівнюваності в правовій компаративістиці та її методологічне обґрунтування / Ю.О. Баранова // Актуальні проблеми політики. – 2013. – № 48. – С. 39–49.
16. Баранова Ю.О. Проблеми збору інформації при проведенні порівняльно-правових досліджень та їх методологічне вирішення / Ю.О. Баранова // Митна справа. – 2012. – № 6 (84) ч. 2, кн. 2. – С. 349–354.
17. Баранова Ю.О. Програма порівняльно-правового дослідження як науковий документ методологічних засад пізнання правової реальності /

Ю.О. Баранова // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 4. – С. 29–33.

18. Баранова Ю.О. Роль методологічних правил в проведенні порівняльно-правових досліджень / Ю.О. Баранова // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 67. – С. 186–193.

19. Баранова Ю.О. Становлення та розвиток методологічних правил: екскурс в історію / Ю.О. Баранова // Електронне фахове наукове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2013. – № 4. – С. 12–16.

20. Бартон В.И. Сравнение как средство познания / В.И. Бартон. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 128 с.

21. Баскаков А.Я. Методология научного исследования : учеб. пособ. / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

22. Баяндин А.В. Генезис методологического принципа / А.В. Баяндин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: bajandin.narod.ru/Genezis.pdf

23. Бетти Э. Герменевтика как общая методология наук о духе / пер. с нем. Е. В. Борисов. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 144 с.

24. Білуха М. Г. Основи наукових досліджень : підруч. для студ. екон. спец. вузів / М. Г. Білуха. – К. : Вища шк., 1997. – 271 с.

25. Бірта Г.О. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. / Г.О. Бірта, Ю.Г. Бургу. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 142 с.

26. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.

27. Богданова Н.А. Система науки конституционного права / Н.А. Богданова. – М. : Юристъ, 2001. – 230 с.

28. Боруцка-Арцтова А.М. Методологические проблемы сравнительных исследований в правовых и иных общественных науках. В сб. ст.: Сравнительное правоведение / отв. ред. В.А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 127–141.

29. Буруковська Н.В. Аксіологічний вимір методологічних тенденцій гуманітарного знання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос.

наук : спец. 09.00.02 / Н.В. Буруковська / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.

30. Ван Хук М. Методология сравнительно-правовых исследований / М. Ван Хук // Правоведение. – 2013. – № 3 (308). – С. 121–147.

31. Васильев Я.Ю. Субстанциональный подход в методологии социального прогнозирования / Я.Ю. Васильев // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, серия «Социальные науки». – 2007. – № 2 (7). – С. 20–29.

32. Вербець В.В. Методологія та методика соціологічних досліджень: навчально-методичний посібник / В.В. Вербець. – 2-е вид., допов. і перероб. – Рівне : РДГУ : Інститут соціальних досліджень, 2006. – 167 с.

33. Видриган М.В. Свавілья як проблема сучасної філософії : навч. посіб. / М.В. Видриган. – Черкаси : Видав. відділ ЧНУ, 2006. – 232 с.

34. Врублевски Е. Проблема несравнимости в правовой компаративистике // Сравнительное правоведение / отв. ред. В.А Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 156–171.

35. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

36. Гиргинов Г. Методология как раздел гносеологии / Г. Гиргинов, М. Янков // Вопросы философии, 1973. – № 8. – С. 125–136.

37. Головки Н.В. Натурализация эпистемологии и «возвращение психологии»: проблема мотивации / Н.В. Головки // Вестник ТГУ. – 2007. – № 294. – С. 120–124.

38. Городяненко В.Г. Соціологія : підруч. / В.Г. Городяненко, О.В. Гілюн, А.В. Демічева, С.В. Легеза, Н.А. Липовська. – 3-є вид., перероб., допов. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 544 с.

39. Дамирли М.А. Методологические основы сравнительного исследования модернизации технологий юридической деятельности // Модернизация технологий юридической деятельности в правовых системах современности: актуальные проблемы : монография / авт. коллектив:

М.А. Дамирли и др.; Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Волгогр. гос. ун-т». – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2013. – С. 8–28.

40. Дамирли М.А. Сравнительное правоведение. Ч 1. Статус, предмет и система / М.А. Дамирли. – О. : Феникс, 2013. – 176 с.

41. Дамирли М.А. Сравнительное правоведение: актуальные проблемы эпистемологической саморефлексии (некоторые критико-полемиические размышления) / М.А. Дамирли // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. статей; за ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Кресіна. – К. : Логос, 2006. – 402 с.

42. Дамирли М.А. Сравнительно-правовые методологические правила // Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученко, Я.В. Лазура. – Ужгород–Київ : Вид-во «Говерла», 2015. – С. 16–21.

43. Дамирли М.А. Теоретико-методологические проблемы сравнительного правоведения: попытка актуализации и некоторые размышления / М.А. Дамирли // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2006. – № 3. – С. 47–53.

44. Дамірлі М.А. Предметне поле порівняльного правознавства: комплексне бачення / М.А. Дамірлі // Порівняльне правознавство (додаток до журналу «Право України»), 2012. – № 1-2. – С. 78–90.

45. Дамірлі М.А. Природа і статус порівняльного правознавства / М.А. Дамірлі // Порівняльне правознавство (додаток до журналу «Право України»), 2012. – №1-2. – С. 320–331.

46. Дамірлі М.А. Методологія порівняльного правознавства: основні елементи і проблеми / М.А. Дамірлі // Право України. – 2014. – № 4. – С. 184–196.

47. Данильян О. Г. Філософія : підруч. / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Х. : Право, 2012. – 312 с.

48. Декарт Р. Избранные произведения / Р. Декарт. – М. : Полит. лит., 1950. – 712 с.
49. Дмитрієв А.І., Шепель А.О. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / відп. ред. В.Н. Денисов. – К. : Юстиніан, 2003. – 184 с.
50. Добренъков В.И. Методология и методика социологического исследования / В.И. Добренъков, А.И. Кравченко. – М. : Академический Проект; Альма Матер, 2009 – 537 с.
51. Добренъков В.И. Методы социологического исследования : учеб. / В.И. Добренъков, А.И. Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 768 с.
52. Егоров А.В. Теоретико-методологические основания сравнительного правоведения : монография / А.В. Егоров. – Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2014. – 207 с.
53. Елсуков А.Н. Эмпирическое познание и проблема формирования научного факта / А.Н. Елсуков // Природа научного познания: Логико-методологический аспект. – Минск : Изд-во Белорусск. ун-та, 1979. – С. 149–178.
54. Ершова О.В. Конвенции как неустраняемый момент научного познания / О.В. Ершова // Философия о знании и познании: актуальные проблемы : материалы Второй Всероссийской научной конференции (г. Ульяновск, 18–19 июня 2010 г.). – Ульяновск : издат.-полиграф. центр «Гарт», 2010. – С. 101–107.
55. Жаров С.Н. Нормативное регулирование деятельности политической полиции Российской Империи : автореф. дис. на соис. уч. степени к.ю.н. / С.Н. Жаров. – Екатеринбург, 2000. – 22 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/normativnoe-regulirovanie-deyatelnosti-politicheskoi-politsii-rossiiskoi-imperii>
56. Ивин А.А. Логика / А.А. Ивин. – М. : Высш. шк., 2002. – 320 с.
57. Ионов И.Н. Цивилизационная самоидентификация как форма исторического сознания / И.Н. Ионов; отв. ред. Н.А. Хренов. – Искусство и цивилизационная идентичность. – М. : Наука, 2007. – С. 169–187.

58. Ипполитова Н.В. Взаимосвязь понятий «методология» и «методологический подход» / Н.В. Ипполитова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия Образование. Педагогические науки. – 2009. – № 13 (146). – С. 9–15.
59. Ирхин Ю.В. К вопросу о кросскультурных исследованиях: Восток-Запад / Ю.В. Ирхин // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С. 131–134.
60. История и культурология : учеб. пособ. для студ. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / [Н.В. Шишова, Т.В. Акулич, М.И. Бойко и др.]; под ред. Н.В. Шишовой. – М. : Логос, 2000. – 456 с.
61. Казимирчук В.П. Право и методы его изучения / В.П. Казимирчук. – М. : Юрид. лит., 1965. – 203 с.
62. Каленски П. Методы социологического исследования в сравнительном правоведении // Сравнительное правоведение / отв. ред. В.А Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 236–246.
63. Капустіна Н.Б. Аналіз суспільного життя крізь призму уявлень М. Фуко: від «археології знання» до «генеалогії влади» / Н.Б. Капустіна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 40. – С. 426–435.
64. Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів : курс лекцій / В.І. Касьян. – К. : Знання, 2008. – 347 с.
65. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія : навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / Ф.М. Кирилюк. – К. : Центр учб. літ., 2009. – 564 с.
66. Кнапп В. Крупные системы права в современном мире / В. Кнапп. – В кн.: Сравнительное правоведение. – М. : Прогресс, 1978. – 459 с.
67. Кобильник В.В. Використання порівняльного методу в політологічному дослідженні / В.В. Кобильник // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 87-88. – С. 120–123.

68. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко; Отделение историко-филологических наук. – 2-е изд., допол. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
69. Козлов В.А. Проблемы предмета и методологии общей теории права / В.А. Козлов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. – 120 с.
70. Козловський А.А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : 2000. – 36 с.
71. Концепции современного естествознания : учеб. пособ. / колл. авт.; под общ. ред. С.И. Самыгина. – М. : КНОРУС, 2013. – 464 с.
72. Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания / П.В. Копнин. – М. : Наука, 1973. – 300 с.
73. Коркишко А.П. Логико-философские аспекты субстанционального подхода / А.П. Коркишко // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. – Вип. 126/2012. – Серія: Філософія. – Севастополь, 2012. – С. 135–140.
74. Корниенко А.А. Философия науки / И.Б. Ардашкин, А.А. Корниенко, А.Ю. Чмыхало. – Томск : Изд. ТПУ, 2007. – 184 с.
75. Корниенко А.А. Философские вопросы научного познания / Корниенко А.А., Ардашкин И.Б., Чмыхало А.Ю. – Томск : Изд. ТПУ, 2002. – 193 с.
76. Костицький М. Необхідність трансформації юридичної методології як бази розвитку права / М. Костицький // Український правовий часопис. – № 7. – 2004. – С. 16–17.
77. Кох Х. Международное частное право и сравнительное правоведение / Х. Кох, У. Магнус, П. М. Винклер фон Моренфельс. – М. : Междунар. отнош., 2003. – 480 с.
78. Кохановский В. Философия для аспирантов : учеб. пособ. / В. Кохановский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/kohanov/04.php

79. Кохановский В.П. Философия и методология науки : учеб. / В. П. Кохановский. – Ростов-на/Д. : Феникс, 1999. – 576 с.
80. Кресін О.В. Проблеми інституціоналізації порівняльно-правових досліджень / О. В. Кресін // Судова апеляція. – 2006. – № 1. – С. 112–117.
81. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія / Н.М. Крестовська. – О. : Фенікс, 2008. – 332 с.
82. Крижанівський А.Ф. Правовой порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура / А.Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2009. – 504 с.
83. Кузьменко Т.М. Соціологія : навч. посіб. / Т.М. Кузьменко. – К. : Центр учб. літ., 2010. – 320 с.
84. Кун Т. Логіка і методологія науки. Структура наукових революцій / Т. Кун. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psm.in.ua/index-779.html>
85. Кун Т. Объективность, ценностные суждения и выбор теории : лекция, прочитанная в фурмановском университете 30 ноября 1973 г. / Т. Кун // Современная философия науки : хрестоматия / состав. А.А. Печенкин. – М. : Академический проект, 1994. – С. 36–45.
86. Купцов В.И. Философия и методология науки / В.И. Купцов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 396 с.
87. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О.В. Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 124 с.
88. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции / И. Лакатос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/Article/Lakatos_NaykRekonstr.pp
89. Лакатос И. Фальсификация и методология программ научного исследования / И. Лакатос. – М. : Академический проект, 1995. – 372 с.

90. Лаудан Л. Наука и ценности / Л. Лаудан // Современная философия науки. – М. : Логос, 1996. – С. 295–342.
91. Лаудан Л. Наука и ценности / Л. Лаудан. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/laudan.html>
92. Лафитский В. Сравнительное правоведение в образах права. Т. 1. / В. Лафитский. – М. : Статут, 2010. – 429 с.
93. Левашов А.С. Эквивалентность терминологии как методологическая проблема перевода юридических текстов / А.С. Левашов // Вісник Сумського державного університету. Сер. Філологічні науки. – 2004. – № 3. – С. 223–228.
94. Левченко Ю.О. Лекція з курсу «Соціологія права» на тему: Право як об'єкт емпіричного соціологічного дослідження. Методологія та методика соціологічних досліджень / Ю.О. Левченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://vkjournal.ru/doc/4758838>
95. Лисенко О.М. Правила проведення порівняльно-правових досліджень / О.М. Лисенко // Порівняльно-правові дослідження. – 2011. – № 1. – С. 48–54.
96. Лукич Р. Методология права: пер. с серб.; под ред. и вступ. ст. Д.А. Керимова. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.
97. Луць Л.А. Теорія порівняльно-правового методу: методи та засоби порівняльно-правового дослідження / Л.А. Луць // Держава і право: Юридичні і політичні науки, 2006. – № 31. – С. 489–502.
98. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С.И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с
99. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М. : ООО «Городец-издат», 2002. – 1068 с.
100. Маслова В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 183 с.
101. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.

102. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник / А.М. Єріна, В.Б. Захожай, Л.Д. Єрін. – К. : Центр навч. літ., 2004. – 212 с.
103. Микешина Л.А. Эпистемология ценностей / Л.А. Микешина. – М. : РОССПЭН, 2007. – 439 с.
104. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. пособ. / Л.А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция: МПСИ : Флинта, 2005. – 464 с.
105. Министерство Юстиции Республики Казахстан Методические рекомендации по проведению правового мониторинга нормативных правовых актов и по подготовке Концепций и проектов НПА [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/15896>
106. Михаэльс Р. Функциональный метод сравнительного правоведения / Р. Михаэльс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_9620.html
107. Мицкевич Л.А. Синергетические основы метода правового сравнения / Л.А. Мицкевич // Ежегодник сравнительного правоведения, 2001. – С. 58–65.
108. Мотрошилова Н.В. Нормы науки и ориентации ученого / Н.В. Мотрошилова // Идеалы и нормы научного исследования. – Минск : Изд. Бел. ун-та, 1981. – С. 65–90.
109. Мусиенко Т.В. Методологический опыт использования компаративного подхода и качественного анализа в изучении микрополитики / Т.В. Мусиенко, Н.В. Лукин // Теоретический журнал «Credo». – 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/310/54/>
110. Никитин Е.П. Объяснение функции науки : монография / Е.П. Никитин. – М. : Наука, 1970. – 280 с.

111. Новая философская энциклопедия / под ред. В.С. Стёпина. – М. : Мысль, 2001. – 744 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sbiblio.com/BIBLIO/content.aspx?dictid=89&wordid=804586>
112. Новиков А.М. Докторская диссертация? : пособие для докторантов и соискателей ученой степени доктора наук. – 3-е изд. / А.М. Новиков. – М. : Изд-во «Эгвес», 2003. – 120 с.
113. Новиков А.М. Методология образования. – 2-е изд. / А.М. Новиков. – М. : Изд-во «Эгвес», 2006. – 488 с.
114. Оборотов І.Г. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / І.Г. Оборотов. – Миколаїв : МК НУ «ОЮА», – 2011. – 228 с.
115. Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції / Ю.М. Оборотов // Проблеми філософії права. – 2003. – Т.1. – С. 41–43.
116. Осаке К. Размышления о природе сравнительного правоведения: некоторые теоретические вопросы / К. Осаке // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – № 3. – С. 54–71.
117. Осаке К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и Особенная части. – Учебное пособие. – 2-е изд. перераб. и доп. / К. Осаке. – М. : ДЕЛЮ, 2002. – 302 с.
118. Основы научных исследований : учеб. пособ. / В.Ю. Радоуцкий, В.Н. Шульженко, Е.А. Носатова. – Белгород : Изд-во БГТУ, 2008. – 133 с.
119. Петрушенко В.Л. Філософія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти III–IV рівнів акредитації. – 3-є вид., перероб. і доповн. / В. Л. Петрушенко. – Львів : Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.
120. Пилипчинець О. Метод і роль порівняльного правознавства в законотворчій діяльності / О. Пилипчинець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.3republic.org.ua/new_library/print.php?id=13386&lang=1
121. Погорелова М.В. Принцип сравнения и его использование в русской синтаксической системе : дис. ... канд. филол. Наук : 10.02.01: Воронеж, 2004. – 192 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.dslib.net/russkij-jazyk/princip-sravnenija-i-ego-ispolzovanie-v-russkoj-sintaksicheskoj-sisteme.html>

122. Полонский В.М. Словарь по образованию и педагогике / В.М. Полонский. – М. : Высш. шк., 2004. – 511 с.

123. Попов Л.Л. Теоретические предпосылки исследования административно-правовых санкций / Л.Л. Попов // Управление и право. – М. : Прогресс, 1974. – Вып. 1. – С. 98–107.

124. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.evolkov.net/PopperK/Logic.of.Scientific.Discovery/Popper.K.Logic.of.Scientific.Discovery.Part.1.html#_Toc89700468

125. Поппер К. Введение в логику науки / К. Поппер. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolkov.net/PopperK/Logic.Of.Scientific.Discovery/Popper.K.Logic.of.Scientific.Discovery.Part.1.html>

126. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: монографія / Кресін О.В. (керівник авт. кол.) [Л.А. Луць, О.О. Мережко, В.С. Бігун та ін.]; за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 3. – 256 с.

127. Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; за ред. В.Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – 274 с.

128. Правові системи сучасності: навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. – 492 с.

129. Примуш М.В. Загальна соціологія : навч. посібник / М.В. Примуш. – К. : Професіонал, 2004. – 590 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/7290/128/>

130. Рабель Э. Задачи и необходимость сравнительного правоведения / пер. с нем. под науч. ред. д.ю.н., проф. Б.М. Гонгало. – Екатеринбург : Российская школа частного права (Уральское отделение), 2000. – 48 с.

131. Рабінович П. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України, 2002. – № 4. – С. 15–23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.br.com.ua/kurs/Pravo/68268-16.html>

131-1. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С.П. Рабінович. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.

132. Раймонд Л. Методология сравнительного уголовного права / Р. Леже // Проблемы сравнительного правоведения. – 1978. – С. 99–107.

133. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней: от романтизма до наших дней / Д. Реале, Д. Антисери. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Reale_ZapFil/Modern/_39.php

134. Режабек Е.Я. Научный поиск и его этапы / Е.Я. Режабек. – Ростов-на/Д., 1972. – 176 с.

135. Рзаев А.Г. Государственная служба: организационно-правовые аспекты: учебное пособие / А. Г. Рзаев; науч. ред. Г.С. Гурбанов. – Баку : Элм, 2013. – 560 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://skachate.ru/pravo/148003/index.html?page=8>

136. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

137. Сабо И. Теоретические проблемы сравнительного правоведения / И. Сабо // Сравнительное правоведение; отв. ред. В.А. Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 54–75.

138. Савчин М.В. Порівняльне правознавство. Загальна частина : навч. посіб. / М.В. Савчин. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 320 с.

139. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение / А.Х. Саидов. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2011. – 368 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis.vegu.ru/repos/12521/HTML/0013.htm>

140. Саидов А.Х. Методология современного сравнительного правоведения: новые парадигмы и перспективы / А.Х. Саидов // Право и политика, 2008. – № 4. – С. 823–832.

141. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. под ред. В.А. Туманова. – М. : Юристъ, 2003. – 448 с.

142. Саидов А.Х. Теоретические проблемы советского сравнительного правоведения : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Саидов А.Х. – М. : Юристъ, 1984. – 207 с.

143. Саморегуляція соціального організму країни: монографія / за наук. ред. В.П. Беха; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.

144. Санжаревский И.И. История, методология и техника исследования проблем общества и личности в социологии / И.И. Санжаревский. – изд. 4-е, испр. и доп. – Тамбов : 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.read.virmk.ru/s/SANZ_SOC/g-033.htm

145. Сердюк О.В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигм / О.В. Сердюк // Актуальні проблеми держави і права, 2005. – № 24. – С. 217–223.

146. Сидоренко В.К., Дмитренко П.В. Основы научных исследований : навч. посіб. / В.К. Сидоренко, П.В. Дмитренко. – К. : РННЦ «ДІНІТ», 2000. – 259 с.

147. Симановский С.И. Сравнительный анализ как метод исследования в политической науке / С.И. Симановский // Весці БДПУ. 2002. – № 4. – С. 165–171.

148. Синянский Д.А. Картина мира как моделирующая система культуры / Д.А. Синянский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?archive=0217&id=1109013431&start_from=&subaction=showfull&ucat=

149. Смолдов О. Визначення предмета філософії науки у працях І. Лакатоса / О. Смолдов // Українознавство. – 2011. – № 4. – С. 207–211.
150. Субстанціональна і комунікативна моделі соціальності: порівняльний аналіз / Д.М. Соколова // Известия Саратовського університету. Нова серія. Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – Вип. 3. – С. 53–56.
151. Соціологія права: навчальне посібник / В.В. Глазырін, Ю.І. Гревцов, В.В. Зенков і др.; під ред. проф. В.М. Сырых; Інститут законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації. – М. : Юрид. Дом «Юстицинформ», 2001. – 480 с.
152. Соціологія права : підручник / за заг. ред. Л.М. Герасіної, М.І. Панова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/sotsiologiya/505-panova/10898-4-3----.html>
153. Соціологія права : навч. посіб. / О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.; за заг. ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 324 с.
154. Соціологія : навчально-методичний посібник для самост. вивч. дисц.// Брегеда А.Ю., Бовтрук А.П., Дворецька Г.В. – Київ : КНЕУ, 1999. – 124 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1044.html>
155. Сталев Ж. Порівняльний метод в соціалістическій правовій науці / Ж. Сталев // Порівняльне правознавство ; отв. ред. В.А Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 15–53.
156. Степин В.С. Теоретическе знання / В.С. Степин. – М. : Прогресс-Традиція, 2000. – 744 с.
157. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Філософія науки і техніки / В. С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/Step/09.php
158. Стефанов Н. Мультиплікаційний підхід і ефективність / Н. Стефанов. – М. : Прогресс, 1976. – 251 с.

159. Супрун В.И. Методология исследовательских программ и социологическое прогнозирование / В.И. Супрун // Исследовательские программы в современной науке. – Новосибир. изд-во «Наука», 1987. – С. 296–308.
160. Сурілов О.В. Теорія держави і права : учб. посіб. / О.В. Сурілов. – О. : Астропринт, 1998. – 224 с.
161. Сырых В.М. Метод правовой науки: основные элементы, структура / В.М. Сырых. – М. : Юр. лит., 1980. – 163 с.
162. Тарасов Н.Н. Метод и методологический подход в правоведении / Н.Н. Тарасов // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 31–50.
163. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки / Н.Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитар. ун-та, 2001. – 265 с.
164. Татаринов Ю.Б. Оценка научного уровня фундаментальных исследований: методологические принципы / Ю.Б. Татаринов // Вестник АН СССР. – М., 1977. – № 12. – С. 57–69.
165. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь; отв. ред. А.О. Чубарьян. – М. : Аквилон, 2014. – 575 с.
166. Тилле А.А. Социалистическое сравнительное правоведение / А. А. Тилле. – М. : Знамя, 1975. – 340 с.
167. Тилле А.А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах / А.А. Тилле, Г.В. Швеков. – М. : Высш. шк., 1973. – 430 с.
168. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади : дис... д-ра юрид. наук / О.Д. Тихомиров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://refdb.ru/look/2768766-pall.html>
169. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М. : Изд-во НОРМА, 1996. – 417 с.
170. Тихомиров Ю.А. Право и вызовы времени / Ю.А. Тихомиров // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2008. – № 5. – С. 15–28.

171. Тихомиров Ю.А. Сравнительное правоведение: развитие концепций и общественной практики / Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права, 2006. – С. 3–15.

172. Тихомиров Ю.А. Эффективность деятельности управленческих органов / Ю.А. Тихомиров // Советское государство и право. – 1971. – № 4. – С. 54–59.

173. Ткаченко А.В. Энигма функционализма: некоторые размышления относительно происхождения, содержания и перспектив функционального метода сравнительного правоведения : монография / А.В. Ткаченко. – К. : Наук. світ, 2012. – 192 с.

174. Ткаченко О.В. Энигма функционализма сравнительного правоведения / О.В. Ткаченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 354–361.

175. Тополь Ю. Деякі проблеми методології сучасної юридичної науки / Ю. Тополь // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – №1. – С. 8–12.

176. Тукиев А.С. Сравнение и сравнительный метод в компаративистике / А.С. Тукиев // Организационно-правовые проблемы борьбы с коррупцией в современных условиях развития общества. – СПб. : Астерион, 2010. – С. 118–123.

177. Туманов Д. Жанры периодической печати: Учебное пособие и хрестоматия / Д. Туманов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uchebnik-online.net/book/473-zhanry-periodicheskoy-pechati-xrestomatiya-dtumanov/5-1-struktura-tvorcheskogo-processa.html>

178. Тумурова А.Т. Некоторые проблемы методологии востоковедных сравнительно-правовых исследований // Сравнительное правоведение в странах Азиатско-Тихоокеанского региона. Материалы международной научно-практической конференции (г. Улан-Уде, 15-16 июня 2007 г.). – Улан-Удэ : Изд-во Бурят. ун-та, 2007. – С. 103–107 [Электронный ресурс]. –

Режим доступу: <http://migha.ru/nekotorie-problemi-metodologii-vostokovednih-sravnite leno.html>

179. Фальковський А.О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права / А.О. Фальковський // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 50. – С. 73–79.

180. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: Переводы с англ. и нем. / общ. ред. и авт. вступ. ст. И.С. Нарский. – М. : Прогресс, 1986. – 542 с.

181. Философия и методология познания: учебник для магистров и аспирантов – Санкт-Петербургский университет МВД России; Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности; СПбГУ; СПбГАУ / под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солонина, В.П. Сальникова и В.В. Васильковой. – СПб. : Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. – 560 с.

182. Философия науки в вопросах и ответах : учеб. пособ. для аспирантов / [В.П. Кохановский и др.]. – Ростов-на/Д : Феникс, 2006. – 352 с.

183. Философия : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп.; отв. ред.: В.Д. Губин, Т.Ю. Сидорина, В.П. Филатов. – М. : ТОН. – Остожье, 2001. – 704 с.

184. Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; за заг. ред. С.П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

185. Філософія права : навч. посіб. / [О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.]; за заг. ред. О.Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

186. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. для студ. спеціальності «Правознавство» / [П.М. Рабінович, С.П. Добрянський, Д.А. Гудима, С.П. Рабінович та ін.]; за заг. ред. П.М. Рабіновича. – Львів : Юрид. ф-т Львів. націон. ун-ту ім. Івана Франка, 2005. – 332 с.

187. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hant/index.php
188. Харченко О.І. Порівняльна характеристика методологічних підходів в соціологічних дослідженнях / О.І. Харченко // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/ru/library/porivnyalna-harakteristika-metodologichnih-pidhodiv-u-sociologichnih-doslidzhennyah>
189. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2 т. – Т. I. Основы : пер. с нем / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – М. : Междунар. отнош., 2000. – 480 с.
190. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / Г.С. Цехмістрова. – К. : Видав. дім «Слово», 2003. – 240 с.
191. Циппеліус Р. Юридична методологія; пер., адаптація, приклади із права України і список термінів – Романа Корнута / Р. Циппеліус. – К. : Вид-во «Реферат», 2004. – 176 с.
192. Черба В.М. Проблеми наукової та соціокультурної взаємодії (на матеріалах робіт Дж. Холтона) / В.М. Черба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11597.html>
193. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
194. Швырев В.С. Теоретическое и эмирическое в научном познании / В.С. Швырев. – М. : Наука, 1978. – 382 с.
195. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч. – 2-ге вид., перероб. і допов. / В.М. Шейко, Н.М. Кушніренко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 295 с.
196. Шелестов К. А. Методологічні вимоги до вивчення правової карти світу / К. А. Шелестов // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 229–233.
197. Щедровицкий П.Г. Институты. Функции. Пространства: Установочный доклад / (Трускавец, август 2001 г.) / П.Г. Щедровицкий

[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.shkp.ru/lib/archive/methodologies/2001/15>

198. Щерба С.П., Заглада О.А. Філософія / С. П. Щерба, О.А. Заглада. – Киев, 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://pidruchniki.com/13980925/filosofiya/logika_metodologiya_naukovogo_piznannya

199. Эминеску И. К вопросу о сравнимости различных правовых систем / И. Эминеску // Сравнительное правоведение; отв. ред. В.А Туманов. – М. : Прогресс, 1978. – С. 172–202.

200. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.

201. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность (Философы России XX века) / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 440 с.

202. Юсупова А.А. Универсальность типологического сравнения: некоторые особенности и сходства структуры предложения в английском и тюркских языках / А.А.Юсупова // III Международные Бодуэновские чтения : И.А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (г. Казань, 23–25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. / Казан. гос. ун-т; под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т.1. – С. 214–216.

203. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / В. А. Ядов. – М. : Академкнига, Добросвет, 2003. – 596 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/strat2.pdf

204. Яковлева Н.Ф. Проектная деятельность в образовательном учреждении : учеб. пособ. / Н.Ф. Яковлева. – М. : ФЛИНТА, 2014. – 144 с.

205. Gemar J.-C. La traduction juridique et son enseignement aspects theoriques et pratiques Meta no 24 / J.-C Gemar. – 1979. – 550 p.

206. Glendon M. Comparative Legal Traditions / M. Glendon, M. Gordon, P. Carozza. – Beijing, 2003. – 350 p.
207. Hill J. Comparative Law, Law Reform and Legal Theory Oxford Journal of Legal Studies / J. Hill. – 1989. – 216 p.
208. Legrand P. Comparative legal studies: traditions and transitions / P. Legrand, R. Munday. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 300 p.
209. Przeworski A. The logic of Comparative Social Inquiry / A. Przeworski, H. Teune. – New York, 1970. – 550 p.